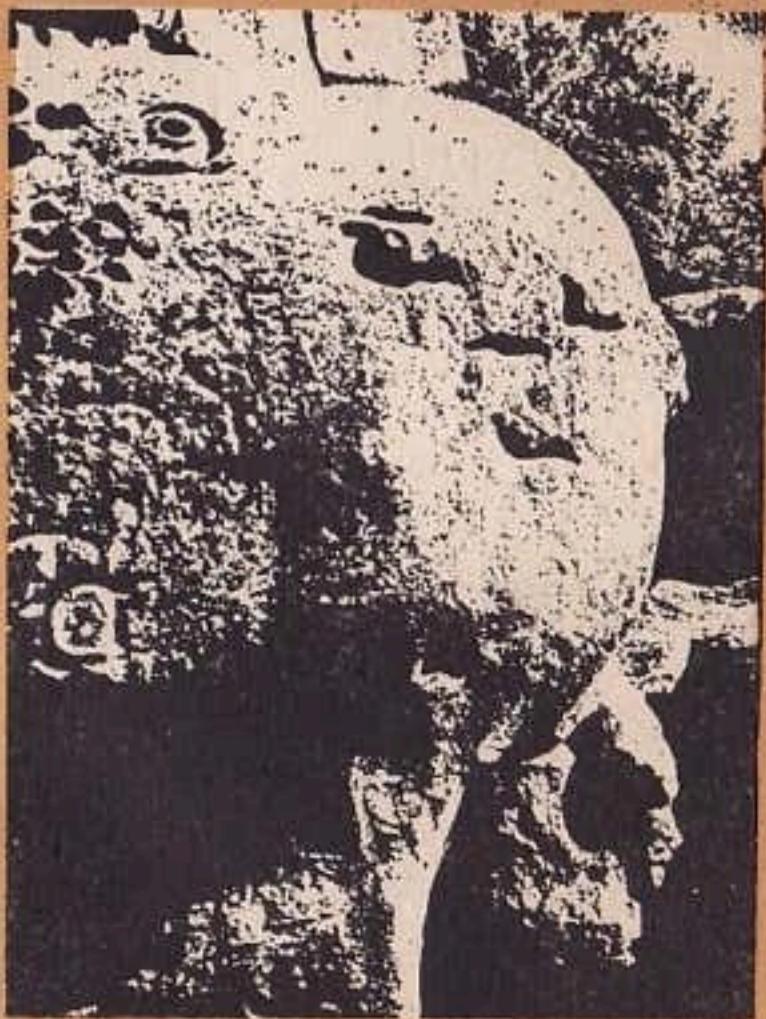


МИКОЛА БАНДРІВСЬКИЙ

СВАРОЖІ ЛІНКИ



«...Ніщо не зникає без сліду, ніколи не зникає. Завжди знаходиться якась нитка, ...хоча б біль у давній рані, перший дитячий черевичок, збрежений на спомин... І всі часи — це одиний час, і всі ті, хто давно помер, немов і не жили, й не житимуть аж поки ми не дамо їм життя, заговоривши про них і про очі їхні, благально звернені до нас з мороку. Ось у що віримо ми всі, дослідники історії. І ми любимо істину».

Р. П. Уоррен

ЛЬВІВСЬКИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. Т. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

М. С. БАНДРІВСЬКИЙ

СВАРОЖІ САМКИ

Археологічно-
релігієзнавчі
нариси
з історії
Західної
України



- А МІГ-БИ СТАТИ ГАЛИЦЬКИМ ШЛІМАНОМ...
- ІВАН ВАГИЛЕВИЧ ПРО НАСКЕЛЬНІ РУНІЧНІ НАПИСИ В КАРПАТАХ
- КОМУ ПОКЛОНЯЛИСЬ ПЕРШІ БУДІВНИЧІ ФОРТЕЦІ ТУСТАНЬ
- УРІЦЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ: КРОК ДО ВИВЧЕННЯ
- СВЯЩЕННЕ ЗОЛОТО АГАФІРСІВ
- ПИСАННЯ КАМІНЬ
- ВІДБИТКИ ЧІСЕТ СТОПИ ЗАЛИШИЛИСЯ НА КАМЕНІ
- КАМ'ЯНІ ІДОЛИ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
- ЗБРУЦЬКИЙ ІДОЛ: НИЖНЯ ЧАСТИНА ДОСІ ЛЕЖИТЬ У РІЧЦІ?
- ПОЛОВЕЦЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ У ПІДКАМЕНІ
- ЗНЕСІННЯ — НАЙДАВНІШИЙ ПРЕДВІСНИК КНЯЖОГО ЛЬВОВА

На четвертій сторінці обкладинки: Археологічні розкопки НТШ в крепості собору Св. Юра у Львові. Момент виявлення скляної кавсули з запискою др. Я. Пастернака серед тлінних останків галицького князя Ярослава Осімомисла (11 листопада 1991 р.).

ЛЬВІВ «ЛОГОС» 1992

Художник ВАСИЛЬ САВА

Українському археологові,
львів'янину Василю Карповичу
(Богдану Янушу), присвячую
цю збірку.

Автор.

Бандрівський М. С.

Сварожі ліки: (нариси).—Львів: Логос, 1992.— . . . с.

У збірнику розповідається про маловідомі факти відкриття кам'яних язичницьких ідолів, що в різний час були знайдені на Західній Україні, робиться спроба розшифрувати загадкові наскальні зображення в Карпатах. Розповідається про унікальний скарб золотих речей ранньоскіфського часу, знайдений у минулому столітті на Тернопільщині.

Збірник розрахований на вчителів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

ISBN 5-77-07-1340-2

© ВИДАВНИЦТВО «ЛОГОС»
ЛЬВІВСЬКОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЙ

А МІГ БИ СТАТИ ГАЛИЦЬКИМ ШЛІМАНОМ

Уесь світ знає ім'я першовідкривача легендарної Трої Г. Шлімана, який ще з дитячих літ, читаючи «Іліаду» Гомера, вимріяв собі відшукати славне троянське місто. Поглиблено вчив «мертві» мови — латину, греку, і, заробивши чималий капітал, зорганізував експедицію і справді, у вказаному Гомером місці, відшукав мрію своїх юначих літ — Трою. Тому Г. Шлімана часто ставлять у приклад цілеспрямованості і самопожертви.

Могла мати свого Шлімана і Галицька Україна. Жив він у Львові, звався Василь Карпович, хоч багато своїх праць підписував псевдонімом Богдан Януш. Те, що зробив цей чоловік для західно-української археології, — важко переоцінити.

Народився В. Карпович 1887 року у шляхетній українській родині, яка відігравала поважну роль у тодішньому житті Львова. Як звичайно у галицьких інтелігентів, часто в сім'ї давався взнаки недостаток.

Від п'ятого гімназіального класу Василь зацікавився археологією, а в сьомому класі вже мав кілька друкованих наукових статей, про які схвально відгукнувся проф. Володимир Антонович. Однак далі Василь не захотів вчитися, бо був впевнений, що здасть матуру екстерном. Це не вдалося, що змусило його шукати заробітку по різних установах. Але і це не перешкодило його археологічним дослідженням.

В довгих, здебільшого піших мандрівках по краю В. Карпович всюди вибиривав джерела до найдавнішої історії Західної України. «Мало хто так добре знав свій терен, як власне Януш, бо часом подорожі свої відбував без гроша, хоча про це добре знають тільки товарищи його по мандрівках», — писав В. Антонович.

Темпераментний і запальний, В. Карпович напрочуд легко вступав у конфлікти з особами, яким заважала його енергія і рухливість і, безсумнівно, непересічний талант. Через це напередодні першої світової війни він увійшов у прикий конфлікт з

українськими вченими Львова і змушений був покинути посаду працівника Музею Наукового Товариства ім. Шеаченка. У 1908 році займає посаду в редакції часопису «Кур'єр львівський».

Невдовзі виходять друком його праці «Прадавні віки Львівщини» (Львів, 1913), «Етнічні і культурні типи в передісторії Східної Галичини» (Львів, 1911), «Доісторичні культури Галицького Поділля» (Львів, 1913—1914) та фундаментальна праця «Доісторична людина» (Варшава, 1914). Одночасно В. Карпович опрацьовує етнографічні теми, як, наприклад, «Дерев'яні церкви в околицях Львова» (Львів, 1912) і «Народне будівництво в околицях Львова».

Перша світова війна ще дужче погіршила матеріальний стан Карповичів. Через брак доброго здоров'я В. Карповича не взяли до армії навіть тоді, коли у Львів увійшли російські війська. Він продовжував працювати в редакціях різних часописів. В цей час виходить друком його вже зовсім ієархеологічна, а, радше, хронологічна велика праця «293 дні російського урядування у Львові» (Львів, 1915), а також менша — «Урядові документи російської окупації Львова» (Львів, 1916).

Тісна співпраця з Подільським музеєм у Тернополі сприяла написанню книжки «Минуле і пам'ятки Тернопільського воєводства» (Тернопіль, 1926), що була першою археологічною публікацією наявних у тодішній Польщі матеріалів з Поділля, опрацьованих окремо.

Музей особливо цікавили В. Карповича. І, як писав проф. В. Антонович, заповітною мрією В. Карповича було стати директором Національного музею у Львові. Сам він ніколи не був колекціонером, але вродженим хистом умів упорядкувати музеїні збірки. Здібності В. Карповича до рисунку і фотографії, дар популяризації, виникала орієнтація і системність пошуку дали йому можливість у 1923 році зайняти посаду народного консерватора (охоронца) доісторичних пам'яток у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах.

Крім вітрин з археологічними знахідками, В. Карпович започаткував бібліотеку, збір кліше, фотографій та ілюстрацій, нав'язав тісні контакти з широким колом краєзнавців у повітах, запобігав нищенню археологічних пам'яток і збирав гроші на розкопки найбільш цінних з них. Звіти про дослідження він вміщував у оплачуваних власним коштом виданнях «Відомості консерваторські». Одним словом, жив у своїй стихії.

На жаль, у 1926 році В. Карпович змушений був покинути посаду консерватора. Постійні інтриги навколо його (йому відібрали керівництво Покутським музеєм у Станіславі, який він, по суті, сам створив, запроектував і укомплектував) і чираз скрутніше

становище його сім'ї підірвали його здоров'я і нерви. Втрата бібліотеки при виселенні з помешкання була останньою краплею. Безнадія змусила його взяти до рук зброю і позбавити себе життя.

Умови, в яких жив і працював В. Карпович, дуже типові для кінця XIX — початку ХХ ст., в яких жила галицька ітелігенція. Постійна боротьба за місце для існування, за можливість займатися улюбленою працею — про це не раз читаемо у спогадах багатьох наших визначних ліячів (взяті хоча б Івана Франка). Гартувалися лише дуже сильні натури. Слабкіші, делікатніші — ламалися на півдорозі і або покидали свої мрії, хапаючись за більш практичне заняття, або — байдужіли. Або ще гірше — відходили з життя.

Зламався і В. Карпович. Але цей процес був довший і розпочався ще тоді, коли він, розчарований відсутністю зацікавлення до його праці з боку співвітчизників, сподіався знайти її у сусідів. Але тут його зустріло ще більше розчарування. І це зрозуміло, бо це — закономірно.

В. Карпович відійшов у 43-річному віці. Сьогодні майже жодна праця з археології Західної України не обходить без посилань на його роботи. Половину каталогу західноукраїнських старожитностей складено на основі його картотеки.

Вісевній, що такі професіонали, як Василь Карпович, що без лінійменного сумніву віддавали себе науці, варті того, щоби про них знато все — вже друге чи третє після В. Карповича — покоління дослідників.

ІВАН ВАГИЛЕВИЧ ПРО НАСКЕЛЬНІ РУНІЧНІ НАПИСИ В КАРПАТАХ

В історії західноукраїнського краєзнавства непересічною особистістю є, без сумніву, Іван Вагилевич. Ця непрочуд щедро і всесторонньо обдарована постать відома широкому загалу перш за все як один із членів славної Руської трійці. Проте мало хто знає про ще одну сторону багатогранного таланту Вагилевича — як першо-відкривача і дослідника стародавніх наскельних написів та рисунків.

У 1830-их роках І. Вагилевич здійснює ряд мандрівок до скель в Урічі, Бубнищі, Розгірчі та Верхньому Синевидську і відкриває там цілу низку стародавніх наскельних зображень. Серед них — солярні знаки та написи невідомою мовою. Серед дослідників такі письмена прийнято називати рунами. Руни були у кельтів, скандинавів, германців. Руни наносилися на зброю і посуд, скелі і кам'яні поганські божища. Якісь письмена, подібні до рун, існували й

у стародавніх слов'ян, про що свідчать арабські і візантійські джерела Х століття. Прийнято вважати, що певна частина рун могла мати мовно-звукове призначення, інша — культово-магічне, пов'язана з язичеськими віруваннями.

І от подібні руни знаходить І. Вагилевич у наших Карпатах! Про те, як все тоді відбувалося, писав у своїх спогадах Яків Головацький. «Між тим, відправився Вагилевич у Карпати для відкриття якихось доісторичних пам'яток зодчества і рунічних написів. Відкриття старослов'янських рунічних написів було постійним бажанням Вагилевича, яке завжди хвилювало його душу і наводило на фантастичні мрії. Чуючи розповіді про печери в скелях Карпатських гір, Вагилевич давно мріяв про відкриття пам'яток давнього язичеського культу, тобто язичеських ідолів, капищ або жертвників, і написів, що на них знаходилися. Читання подорожей по Сходу та Індії, постійні заняття і роздуми про рунічні і клиновидні написи підстygували його запальну уяву. Але, в нашому студентському гуртку ми не вдовільялися теоретичними розмірковуваннями а вимагали, щоби аргументація була підтверджена фактами. І. Вагилевич, щоби позбутися на смішок друзів, в один прекрасний ранок вибрався в дорогу на дослідження своїх любимих старожитностей.

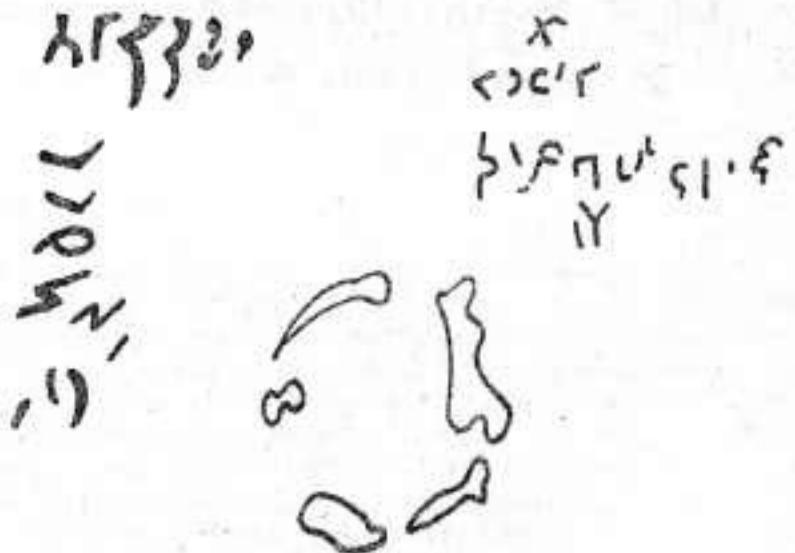
Неділі через дві Вагилевич вернув до Львова повний радості від того, що відкрив у скелях доісторичні пам'ятки, а на їх стінах стародавні рунічні написи. Він показував всім копії багатьох знайдених ним написів, до прочитання яких не могли віднайти ключа, так як його знаки не підходили до жодних до цих пір відомих письмен, і з захопленням оповідав про свої відкриття. Одні повірнили, інші не довіряли. Ті розповіді зацікавили усіх літераторів у Львові. Вагилевич писав про свої знахідки до Шафарика, який також багато чекав від тих відкриттів».

Під тим враженням Вагилевич написав листа також і до Москви професору історії П. Погодіну, який надрукував його в «Московському Наблюдателі» за 1836 рік. П. Погодін привів факсиміле окремих написів з Бубнища-Труханова, Розгірча і Верхнього Синевидська і у супровідному коментарі вказав на багато спільніх рис цих написів з відомими йому стародавніми письменами (мал. 1, 2).

Саме в той час, як І. Вагилевич сидів над розгадуванням карпатських рун, щоби поділитися своїм відкриттям з П. Погодіним, то останній (який збіг обставин!) перебував у Львові, вертаючись разом з князем Кропоткіним з-за кордону. Гості були у великому захопленні від міста, зокрема від Онуфріївського монастиря.

У своїх спогадах Я. Головацький пригадує, що в той час як Вагилевич настірливо вивчав руни з Розгірча і Труханова, у їхньому товаристві відбувались жзваві дискусії про автентичність т. зв. Прильвицьких написів, які багато вчених того часу відносили до

передхристиянських часів. Німецькі вчені-скептики відмовляли слов'янам (як нібито нижчій культурній нації) в знанні письмен, приписуючи рунічні пам'ятки лише германським племенам. Славісти ж звертали увагу своїх західних колег на численні свідчення арабських і візантійських авторів про існування серед слов'ян-язичників певних добре розроблених знакових систем, якими ті користувались у повсякденному житті. Так, наприклад, у творі арабського історика Аї-Наддіма (987—988) є запис: «Мені розповідав хтось, на правдивість котрого я покладаюсь, що один із царів гори Кабк послав його до царя Русів; він стверджував, що вони мають письмена, які вирізають на дереві. Він же показав мені шматок білого дерева, на якому були зображення, не знаю, були це слова, чи окремі букви.» Згадаймо тут також свідчення болгарського монаха Храбра: «...прежде убо Словене не имеху книг но чертами и резами чтеху и гатаху», а крім того, свідчення Паннонського Житія св. Методія: «...тогда же пути ся ять і дошед до Корсуня... обрете ту Евангеліе и Псалтирь Руськы (Рушкъма) письмены писано».



Наскельні старослов'янські написи в Труханові (Бубнище)

Знаючи вищенаведені свідчення древніх, можна було вже на теоретичному рівні очікувати відкриття у землях русів-слов'ян пам'яток, які б засвідчували їх знайомство зі знаковими системами запису і передачі інформації. Кожне відкриття подібних пам'яток було справжньою сенсацією в науковому житті Європи. Тому не дивно, що І. Вагилевич, відшукавши на скелях Карпат такі давні написи, не гаючись ділився своїми припущеннями з найвідомішим

вченими того часу — В. Заппом, П. Шафариком, В. Ганкою, І. Коубеком, П. Погодіним та іншими.

Вчені серйозно поставилися до перших наукових спроб молодого Вагилевича. Вони не тільки допомагали йому порадами, висилали потрібну літературу, але й робили все для того, щоб його праці якнайшвидше побачили світ. У 1838 році в «Часописі Чеського музею № 5 була надрукована стаття І. Вагилевича «Печері в Розгірчу» в якій вчений вперше пробує інтерпретувати наскальні руни з Розгірча. Вони, за його словами, створювалися у два періоди: передхристиянський і християнський. Наприклад, один з найкраще збережених написів, розміщений зі східної сторони верхньої печери, І. Вагилевич трактує як якусь магічну формулу, яка мала благословляти схід і захід сонця, була спрямована до сил Природи. В цьому написі, а також в сусідніх з ним І. Вагилевич відзначає

תְּמִימָה, אַמְּרָה, שִׁירָה. 7, 8, 9

፩. ዓ. የግለጻ አገልግሎት

K'ΛΙΑΝΝΑΛΙΖΑ

卷之三

Ієвильні давньослов'янські написи в Розірві і Синевидцькому Виживому

подібність знаків з кельтськими і германськими рунами. «Так само, — пише він, — як ілрійці у передкельтській добі перейняли від своїх сусідів Етрусків письмо, так само і передкарпатські слов'яни перейняли собі письмо від кельтів». Історичний зв'язок протослов'ян і слов'ян з фракійськими та ілрійськими племенами Вагилевич доводить у одній з наступних своїх праць «Виведення початків слов'ян від фрако-ілрів» (1852).

Поринання у світ давнього минулого, а головно — аналіз пам'яток старовини у нерозривному зв'язку з навколоширою природою

сформували, очевидно, багато в чому специфічний світогляд І. Вагилевича. Зокрема виразно в ньому проступають пантеїстичні погляди (від грецького «план» — все і «теос» — Бог), в основі яких лежить віра, що Бог існує в самій Природі, або навпаки — Природа в Богі. Це видно хоча б з розуміння І. Вагилевичем Бога і людини: «Людина, знаходячись на чолі відчуттєвого світу, є вогнищем, що його єднає з розумовим світом, бо її душа становить відображення божества... Вогнище життя, у якому сконцентровані усі природні стихії, У її істоті відбиті усі ества та її істота багаторомінна гра у всіх ествах. Примітно, що розум енергійно кличе у ній особу» (цит. за О. А. Куиччинським, 1987, с. 190).

У той час такі погляди були надзвичайно рідкісними, їх дотримувалися (вірніше, до них доходили) лише однинці, тоді як решта, вихована у традиційному дусі, активно висловлювала їх неприйняття. Ставлення до таких людей інердко переносилося на сферу їх зацікавлень. Так сталося і у випадку з І. Вагилевичем та відкритими ним руїнними написами. В опозицію до його відкриття одразу ж стала його найближчі товариші — Я. Головацький та М. Шашкевич. Перший не тільки сумнівався в автентичності карпатських руїн, а й відкидав саму можливість їх існування в Галичині. Другий, не вдаючись у вузькокарпатській літературі, просто назвав те все «Вагилевичевою фантасмагорією».

Я. Головацький вслід за І. Вагилевичем розробив свою власну теорію про походження слов'ян, багато в чому тотожну з подібними теоріями московіфільських істориків. Вагилевич же розглядав етногенез слов'ян у контексті центральноєвропейської історії, припустив можливість включення у давньослов'янське ядро і чужих іномовинних етносів — ілрійців, кельтів та фракійців. (В останні роки у Верхньому Подністров'ї простежено потужний пласт кельто-ілрійських та, в меншій мірі, фракійських гідронімів, поблизу Галича виявлено кельтське поселення, а у Покутсько-Буковинських Карпатах — щілий осередок давньофракійських солеварних поселень. Отже, припущення І. Вагилевича більше стоять до істини, до дійсного стану історичних подій, які в минулому відбувались у нашому краї, ніж погляди Я. Головацького. І тому в питанні щодо автентичності карпатських руничних написів як спеціаліст може виступати лише І. Вагилевич, наукова передбачливість якого підтверджена часом).

На І Археологічному з'їзді в Москві, праці якого вийшли у 1871 році під редакцією Уварова, Яків Головацький виступив з рефератом «Об исследовании памятников Русской старини, сохранившихся на Галичине и Буковине», де описує печери в Бубнищі та Розгірчи, подає їх основні розміри та записані з уст довколишнього люду перекази та легенди. І цього разу, як і тридцять літ тому, Я. Головацький намагається спростувати повідомлення І. Вагилевича про

те, що ці місця пов'язані з ідолопоклонством і язичництвом слов'ян. Через рік, у 1872 році, львівська газета «Слово» передрукувала його виступ на московському з'їзді.

Величаві скелі з викутими у них печерами привертали увагу дослідників та просто любителів старовини і в наступні роки. Про скелі в Розгірчі писали В. Площанський, О. Партицький, В. Гюкель, які вважали, що печери певний час використовували монахи східного обряду. Про це, на думку професора Гюкеля, свідчать греко-хрести, висічені на поверхні скель. Такої ж думки про печери Розгірча був і В. Деметрікевич, який зазначив, що невирішеним залишається питання про те, чи печери спеціально були викуті для скельного монастиря, а чи були зроблені раніше, ще в дохристиянські часи, а потім монахами лише використовувались для своїх потреб.

Остаточно це питання вирішено вже в наш час. Так, спеціаліст з давньоруської архітектури і церковного будівництва Р. В. Сулик стверджує, що найбільша печера в Розгірчі була скельною церквою, а решта — використовувались під келії. «Що стосується первісного призначення цих скель, то цілком можливим було їх використання як місця для ідолопоклонства. На це вказують довбані невеликі сходи, які йдуть праворуч пізніших, більших і перериваються терасою, що вела від верхньої церкви до місця, де стояв образ. Другим доказом цієї версії може служити один з видобуваних отворів на вершині скелі, де міг стояти Світovid. Наступні розбудови стосуються, очевидно, XIII—XVI століть і пов'язані з перебуванням тут монахів».

Печери в Бубнищі також привідкрили нам дещо зі свого минулого. Так, дослідження архітектора і археолога М. Ф. Рожка доводять, що у княжі часи на скелях була збудована потужна оборонна фортеця, від якої на сьогодні збереглися численні назі і вруби в місцях прилягання дерев'яних конструкцій до скель, викута в камені глибока кистерна на воду, муроване з лікого каменю склепіння і, очевидно, найбільш інтригуючі уяву просторі печери.

На вершині бубнищських скель, яка має вигляд похилої платформи, автором знайдено шість штучно викутих жолобковидних заглиблень, діаметром до півметра, які не могли мати якогось практичного використання (скажімо, в конструкціях дерев'яної забудови XII—XIII ст.), а, можливо, були викуті раніше і використовувались як жертвові ями. Мабуть, саме із жолобки і послужили причиною створення однієї з легенд, згідно з якою «найстарший із слов'яно-руських богів всевладний Перун дозволяв язичницьким жерцям приносити собі в жертву шість топок солі і сорок овець».

...Таємничий, далеко ще не розгаданий дивосвіт карпатських печер. Народна фантазія і загадкова дійсність будуть уяву, зак-

ликають кожного хоч на мить застановитися над цим чудом природи і рук людських, поринути у світ давніх минулих віків...

КОМУ ПОКЛОНЯЛИСЬ ПЕРШІ БУДІВНИЧІ ФОРТЕЦІ ТУСТАНЬ

Мальовничі краси карпатської природи здавна вабила до себе краєзнавців. Ще з минулого століття художники і літератори, історики і археологи облюбували для себе одну місцину, захоплення якою навіть і в наш час породжує якісь релігійно-містичні переживання: Уріцький Камінь. Під такою назвою відома група келетенських пісковикових скель поблизу села Уріч Сколівського району на Львівщині.

Ці дики, таємничо заховані серед гір скелі першими облюбували люди бронзової доби. Тут були зручні для оборони й захисту під негоди місця, що послужило причиною подібного використання скель і в наступні часи.

Численні перекази і легенди пов'язують Уріцький Камінь з княжим містом Тустань. Те, що за легендами справді стоїть якийсь відгомін реальних історичних подій, доводять сучасні дослідження львівських археологів.

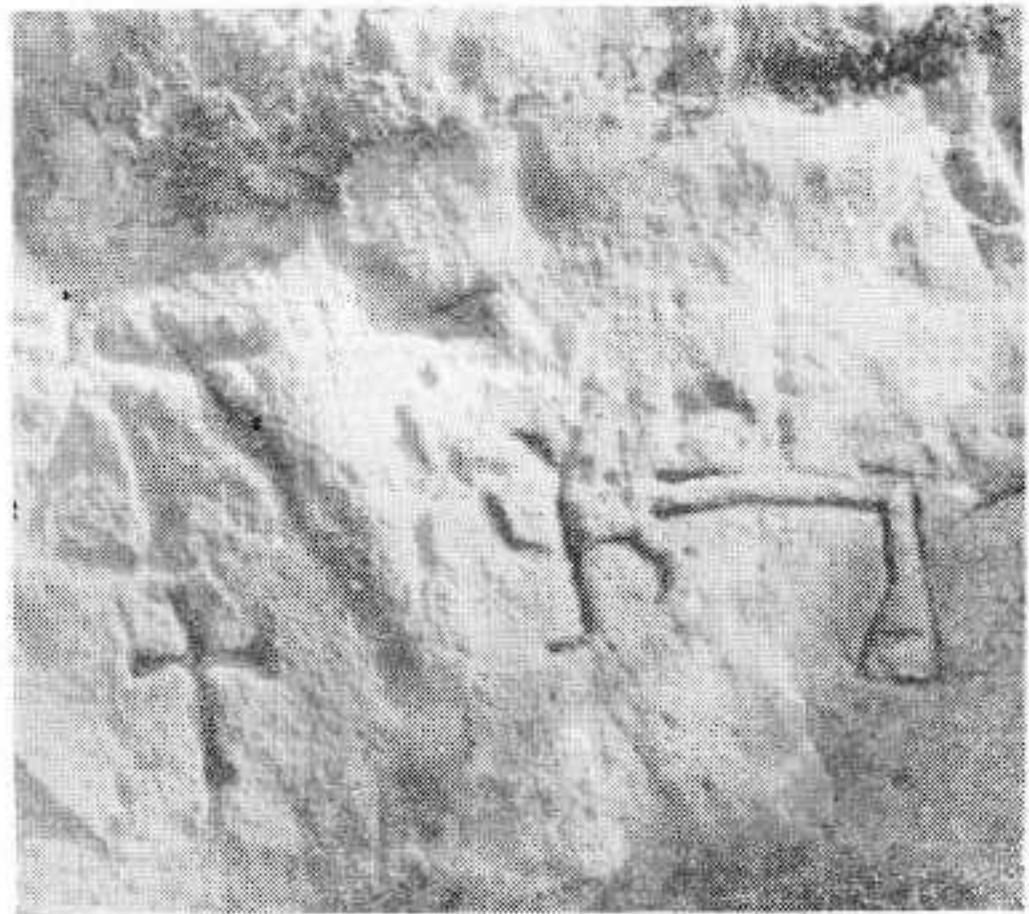
З початку 1970-х років Уріцький Камінь вивчає один з найкращих спеціалістів з давньоруського оборонного зодчества М. Ф. Рожко. На поверхні скель М. Ф. Рожко виявив понад 4,5 тисячі назів і врубок-слідів, що залишилися від прилягання до скель дерев'яних конструкцій. Натурні обміри, проведенні М. Ф. Рожком, дали можливість реконструювати п'ять етапів забудови уріцької фортеці, а археологічні розкопки вказали на її дату: IX—XIII ст. Фортеця Тустань (саме під такою назвою вона згадується у літописі краківського каноніка Яна Длугоша) охороняла південні рубежі спочатку Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства. Водночас була і сторожовим форпостом на «соляному» шляху, який провадив з околиць Дрогобича через Верещинський і Ужоцький перевали на Закарпаття, а звідтам в Малорінчу на Подунав'я.

Попри архітектурно-археологічну значимість досліджень М. Ф. Рожка (подібні висококваліфіковані реконструкції ранньо-середньовічних фортець не мають аналогів у всій Європі), мало-вивченим залишилось питання про релігійні уявлення і світогляд перших будівничих фортеці.

І ось, експедиційного сезону 1981 року, коли провадилися розкопки в Урічі, після розчистки однієї із скель на ній чітко просту-

пили обриси якихось малюнків. Оскільки зверху скеля з малюнками була перекрита незайманим шаром давньоруського часу, то думка про їх пізнє походження одразу ж відпала.

Вже тоді, при першому обстеженні, серед вигравіюваних зображень вдалось розрізнати контури п'яти сокир, вбитих у натуральну величину, двох хрестів і однієї свастики-чотирикутника (мал. I)



Наскельні магічні формули у вигляді сокир.

Форма у зображеної на скелі і знайденої під час розкопок залізної бойової сокири настільки подібна, що промайнула думка, чи не брав русич свій бойовий топір і, прикладаючи його до скелі, обрісовував, глибоко врізаючи в камінь його обриси. За добре розробленою на сьогодні класифікацією тустанські екземпляри давньоруських сокир могли бути виготовлені приблизно в домонгольський період, скоріш за все у XII — на початку XIII ст.

Тут перед нами постає чи не найдивніше у всьому цьому питання — для чого у ті далекі, але вже християнські часи мешкан-

цеві однієї з найміцніших наскельних твердинь у Карпатських горах раптом забаглося вибивати на камені контури свого бойового «коружжя»? В той час ортодоксами від церкви така забаганка розцінювалася не інакше, як «бісівське заняття». Невже місіонери християнського віровчення і до XIII століття не навідувалися у важкодоступні і такі небезпечні Бескиди?

Малоймовірно, щоби тих людей могло щось стимулювати у прагненні навернути горян-язичників до лона істинної церкви. Тому ми не здивувалися, коли поряд із сокирами було розчищено класичні ідеограми Христа — продовгувати хрести з розширеними кінцями ремені. Остання деталь є немаловажною, оскільки дає підстави датувати їх часом не пізніше XIII-XIV ст. У двох випадках хрести «перерізають» зображення сокир. Факт перекривання одних малюнків іншими свідчить про те, що хрести наносилися на скелю вже після того, як на ній були вбиті сокири. Який проміжок часу існував між цими двома подіями, зараз важко встановити. Однак незаперечним є те, що хрести вибивалися з метою «погасити» зображення сокир. Отже, перші місіонери були і тут, серед залоги Тустанської фортеці.

Нині можемо тільки уявити, яке обурення викликало в серцях священнослужителів поклоніння деякої частині воїнів язическому Перуну, символом якого була сокира.

Які події криються за нині вже безмовними наскельними малюнками? Щоб хоч у загальних рисах з реконструювати їх, згадаймо, що перші будівничі фортеці Тустань, на території якої знайдено зображення, прийшли до скель не пізніше уріцьких IX століття, а отже, були ще язичниками і, цілком імовірно, принесли зі собою древні язичеські вірування і пов'язані з ними звичаї та обряди. Можливо, одним з таких звичаїв і було нанесення на скелі зображення сокир.

Чому саме сокир? Відповідь знову-таки дають аналогії. Як свідчать археологи, сама модель сокирі стала символом культу давньослов'янського бога Перуна, який вважався заступником і покровителем мужчини-воїна. В Києві, наприклад, у багатьох місцях знаходять мініатюрні бронзові і залізні сокири, які відносяться до X-XII ст. Їх знайдено в дитячому похованні Х ст. біля Десятинної церкви (залізна), на Рейтарській вулиці, ЗІ (бронзова), на Львівській площі (свинцева). Ці сокирки служили амулетами і були пов'язані з культом бога-громовергця Перуна. Вони символізували образну модель «доброго духа», яку робили і носили при поясі для оберігання себе від будь-якого зла.

Подібне призначення, можливо, мали й наскельні малюнки сокир в Урічі. З метою вберегти себе від ворожої напасті на скелях Тустанської фортеці давній русич вибивав образну модель «доб-

рого духа» — сокиру, свято вірячи, що цим він забезпечить собі покровительство Перуна.

А у тривожності тої епохи сумніватися не доводиться. Тим більше, що мова йде про порубіжні з Уграми землі Галицького князівства, де військові сутинки були звичним явищем. Про це свідчать буквально кілограми арбалетних наконечників і стріл для лука, знайдених М. Ф. Рожком під час розкопок Тустані. Очікуючи в кожну хвилину удару ворога, залишаючись сам на сам зі своїми спогадами і переживаннями, знаючи, що через хвилю все може обірватися, воїн звертався до старих язичеських богів, благаючи їх про заступництво.

Найбільш цікавим і цінним у всьому цьому є те, що події, пов'язані з вибиванням і обожнюванням сокири, відбувалися не в дохристиянські часи, а в передмонгольський час, коли, за словами сучасних істориків Церкви, афоно-візантійська обрядовість була прийнята всією Руссю.

Припускаю, що десь, можливо, в адміністративних центрах — столичних градах, православ'я в той час дійсно поширилося швидко і пустило глибоке коріння. Але на окраїнах давньоруської держави, зокрема в Карпатських горах, християнська церква не тільки не змогла витривало в пам'яті народу первісні вірування, але навіть змирилася з деякими з них. Про це красномовно свідчать етнографічні дані.

Так, селяни бойківського підгір'я ще на початку ХХ ст. вірили у чудодійну силу сокири. Вони обожнювали кам'яні сокиро-молоти з неолітичної епохи, які мали посередині дірку для насаджування на дерев'яне древко. Таким сокирам, випадково виораним на стародавньому поселенні, приписувалися особливі магічні якості: рятувати від блискавки, хвороб, сприяти родючості, оберігати від усіляких нещастя. Крем'яні «стрілки і толори громні» сприймалися духовенством як річ «нечестива і басурменська». Один із священнослужителів наприкінці XVIII століття нарікав, що за допомогою кам'яної сокири народ «...недуги і огнения хороби лечат... і беси ізгоняєт і знаменія творят».

Дуже цінні матеріали, що стосуються сакрального ставлення бойків до сокири, знаходимо у маловідомій археологічній розвідці Івана Франка «Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживання», надрукованій у 1911 році у «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка».

Франко пише, що влітку 1910 року, перебуваючи у браті Захарії у Нагуєвичах, один селянин передав йому «...кам'яну сокиру досить малого калібра, з досить грубим і тупим вістрим і грубим обухом. Сокири знайшов ще дід того селянина, дав посвятити, після чого вживали ту сокири вірячи в її помічну силу, у випадках болю горла, вливачи хорому воду до уст крізь дірку проверчену

в камені». Цю сокири, як і дві інші, Іван Франко передав до музею НТШ. Далі Каменяр згадує, що «ще в часи дитинчих літ хтось приніс був до нашої хати круглий чорний камінець з круглою діркою усередині власне тому, що в мене боліло горло. Сей камінець має великість сплющеного картоплі середнього розміру, він шліфований і проверчений людськими руками».

Подібні звичаї, які ще існували серед селян Самбірщини через чверть століття після Франкових записів, занотував Володимир Кобільник у часописі «Літопис Бойківщини» № 3, який виходив до війни в Самборі. «Часто селяни, — пише він, — знаходять в потічку камінчики з діркою, які походять з неолітичної доби. Цікаво пояснює собі народ повстання дірок в камінчиках: діри вертить «дуга» (веселка. — М. Б.) і крізь ці дірки п'є воду. Такий камінь придається тому, хто має «задавку». Через дірку треба пити воду, а недуга вилікується».

Таке переживання давніх поганських вірувань на наших землях має свої причини. У X столітті Карпатські гори з Верхнім Подністров'ям входило до складу Празького архієпископства, про що свідчить грамота імператора Оттона I (помер 973 р.) і папи Бенедикта VI. У ній є згадка, що північно-східні границі архієпископа проходять по річках Буг і Стир (член-кореспондент АН України Я. Д. Ісаєвич вважає, що слово «Стир» тут слід читати як «Стрий»). Отже, перше зазнайомлення галичан із християнством відбулося за посередництвом Великоморавської держави, де воно було прийняте ще у 878 році. У 955 році прикарпатське населення у верхів'ях Диєстра і Сяну, яке перебувало тоді під владою Мєстъка-І Семиславича, вдруге було хрещене, але вже за латинським обрядом, що дало підстави греку Константину Порфірогенету іс визнавати карпатських хорватів за істинних християн.

У цих релігійних та політических пертурбаціях дві Церкви не могли знайти взаємопорозуміння між собою. Тому поширення християнства на наших землях затрималось. Географічні межі архієпископства у згаданому документі не можуть виступати доказом того, що населення у цих межах усе було хрещене. У кращому випадку мова може йти лише про кілька кафедр, заснованих місіонерами, та з нечисленним числом прихильників. Основна ж маса народу не прийняла нової віри, а продовжувала поклонятися своїм богам. Якби акт хрещення Галичини був одномоментним, то археологи не розкопували б сьогодні на цій території слов'янських могильників X-XI ст., поховання в яких здійснено за поганськими обрядами. Християнські гробівці на західноукраїнських землях з'являються щойно з кінця XI ст., а більш поширено — з XII ст.

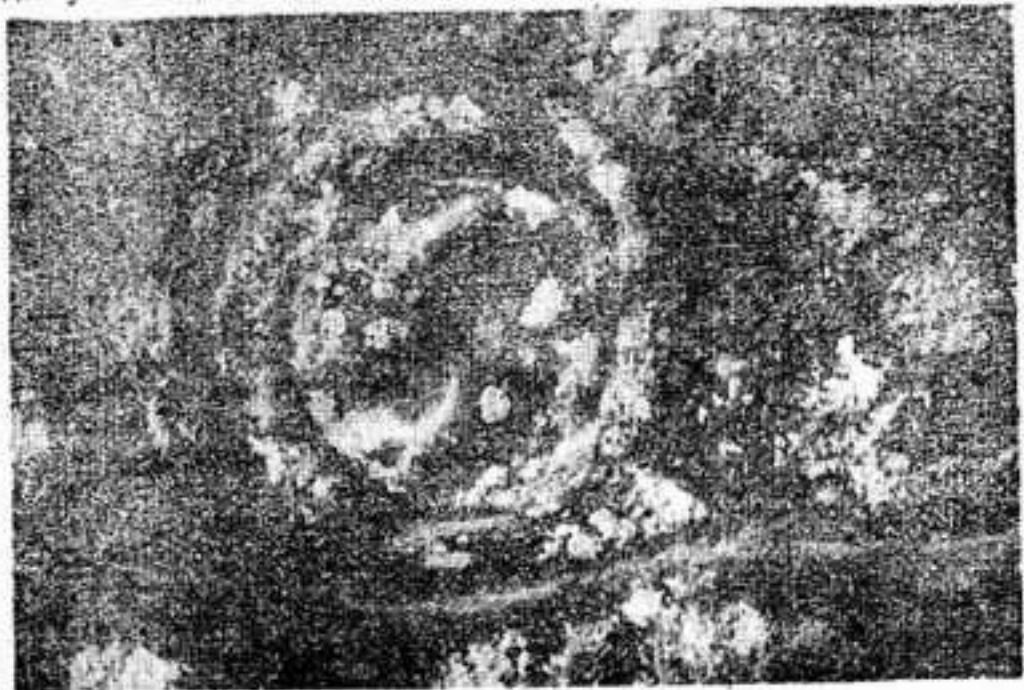
Такий перебіг подій був закономірним, і осуджувати або замовчувати його нелогічно. Однічні традиції, своя прадідівська релігія не так легко дала себе побороти. Процес християнізації був дуже

складний, в багатьох випадках болісний і жорсткий, розтягнувся не на одне століття.

УРІЦЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ: КРОК ДО ПІЗНАННЯ

Серед пам'яток стародавньої історії України виняткове місце належить наскальним рисункам первісної епохи. Петрогліфи (так називають ці рисунки) дають змогу розкрити такі риси життя далеких предків, про які не можуть розповісти інші археологічні знахідки-поселення та могильники.

Донедавна на Україні були відомі тільки петрогліфи Кам'яної Могили, знайдені в степах поблизу Мелітополя. Проте в літературі висловлювались припущення, що в Карпатах петрогліфів взагалі немає, бо ці райони, мовляв, не були заселені через свою важко-доступність.



Солярні знаки типу «дисковидні»

І ось нещодавно знайдено п'ять місць з петрогліфами — у Львівській та Івано-Франківській областях. Вже зафіксовано і скопійовано понад 180 окремих фігур, знаків і композицій. Найбагатший комплекс цих зображень виявлено на чотирьох скельних масивах,

що знаходяться на околиці села Уріч Сколівського району на Львівщині.

Першими до Урицьких Каменів прийшли люди бронзової доби. Спершу облюбували воїни центральний масив — Камінь, де були зручні для оборони й захисту від негоди місця. Оселившись, використали ці таємничо заховані серед гір скелі для виконання релігійно-магічних обрядів. Печери й павіси стали святилищем, на їх поверхню наносили потрібні знаки та рисунки.



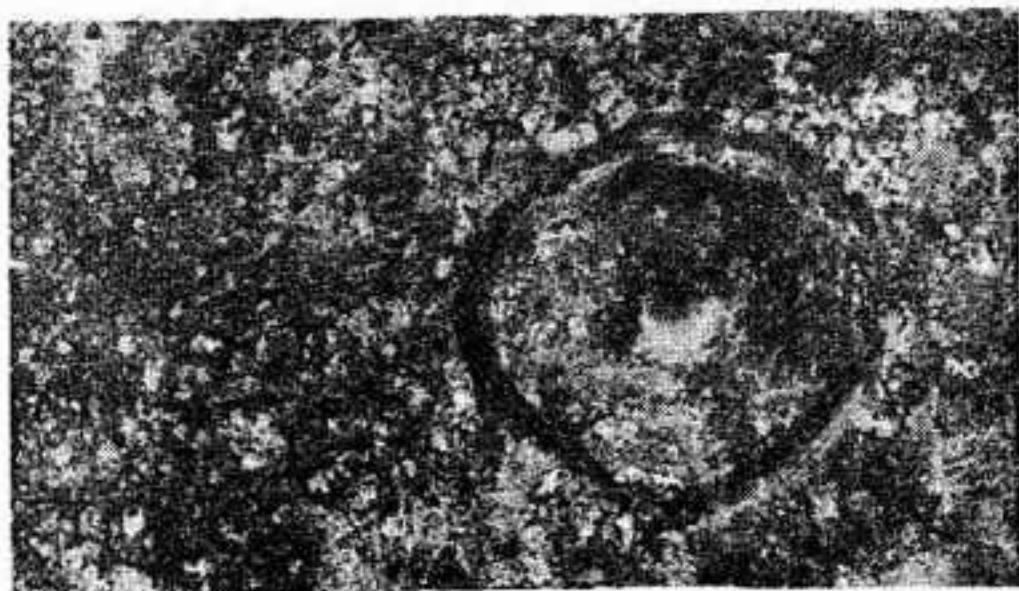
Солярні знаки типу «дисковидні»

У закутках печер та в глибині ущелин, під товстим шаром темно-зеленого моху виявлено зовсім інші рисунки: силуети людей і тварин, вершники на конях, «танцюючі» чоловічки з піднятими вгору руками. На плитах Гострого Каменя начальник Карпатської архітектурно-археологічної експедиції М. Ф. Рожко показав мені надзвичайно цікаву петрогліфічну композицію, до якої входять чотири спарені спіралі, спіралеподібні завитки, «колеса» з шістьма і більше спицями та інші рисунки, на семантиці яких спинимося нижче. (Мал.). А поки що запитуємо висловлювання перших дослідників Урицького Каменя. Серед них Іван Вагилевич — один із засновників «Руської трійці». 1840 року він опублікував книгу «Берда в Урічу», де пише, що видіті на скелях зображення «...мають у собі щось релігійне, о тім можна не сумніватись... В глибині за рукавами печер, в основному на північній берді існує до сьогоднішнього дня святина богів з людьми і звірячими фігурами.

Довго по приході християнської релігії населення ще чтило старих богів зі своїми жерцями».



Загальний вигляд Уріцьких скель



Солярний знак типу «концентричні»

Найбільш вражали в цих зображеннях беззаперечні сліди яскраво вираженого космічного культу, зокрема культу Сонця. Можливо, воно вшановувалось як верховне божество. З його символікою, напевно, пов'язані численні солярні знаки, які зустрічаєш на різних ділянках Каменя. Мають вигляд кола або лунки з



Парсuna — антропоморфне зображення сонячно-божества на скелі: в Урічу

виїмкою посередині, часом коло замінене диском. За попередніми підрахунками, на Камені було вибито не менше 270 таких знаків. Серед останніх виділено п'ять типів (різновидностей) — лунки, дисковидні, концентричні, вісімкоподібні і власні солярні. Розміри знаків коливаються від 0,45 до 0,80 метра (Мал.).



Ессо видні символічні знаки

Місцеві селяни оповідали, що знаки на Камені вибивали «чорнокнижники», які зналися з нечистою силою. В символіку наскельних рисунків І. Вагилевич не вникав. Цим, на його думку, мали зайнятися майбутні покоління. «Для мене досить,— писав він,— що я перший видер з нелам'яті пам'ятник предвіку наших гідних пошани предків слов'ян, хорватів, пам'ятник великий і святий, пізніше облитий кров'ю і слезами».

Іван Франко також не обминув своєю увагою Уріцький Камінь. У 1884 році, під час студентської мандрівки Сколівщиною, коли йому і його супутникам довелося заночувати в уріцького священика, він записав: «А преці ж в лісистих проваллях на схід від того села, у величезних каміннях — бовдах, якісь давні віки, якась старина, дивна запропавша культура записала твердими і глибокими буквами свої сліди».

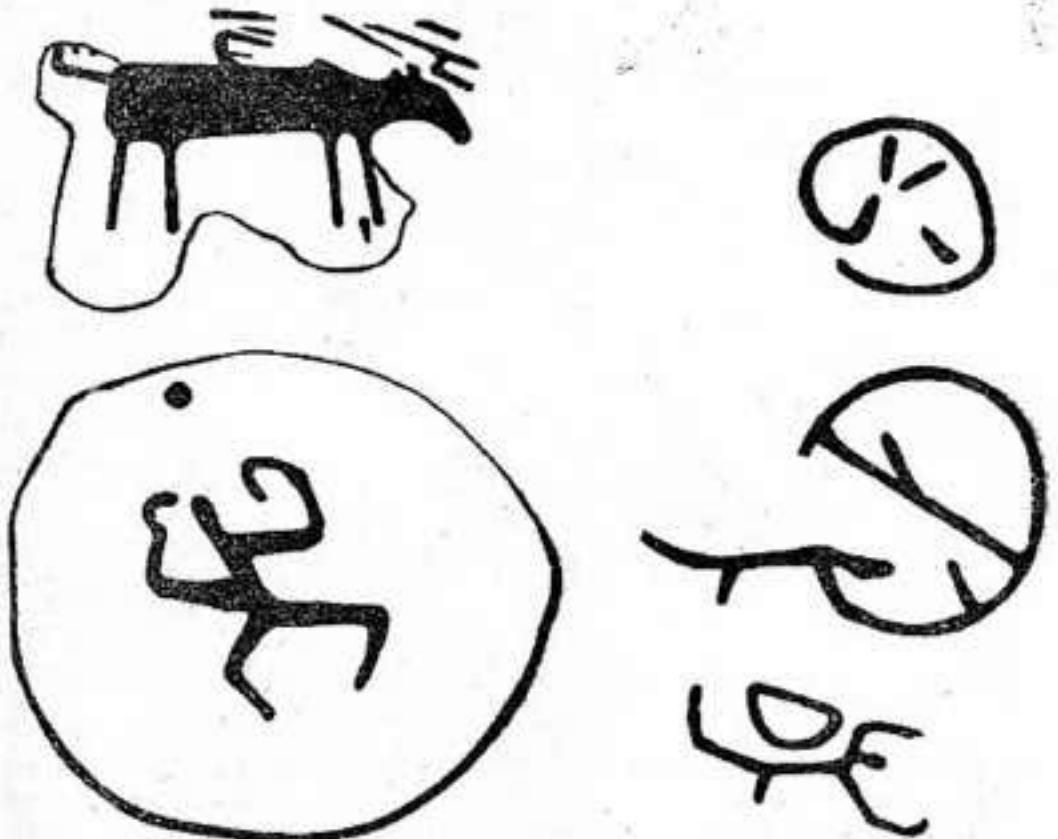


Магічна землеробська формула у вигляді сонячного знаку, спіралей і рогу

Повертаючись до зображення спіралей, слід сказати, що це символ двоїльності усієї природи: правий завиток — розвиток, зростання, ранок, весна, розвій; лівий — згасання, вечір, осінь. Вибиті поруч зі спиралями «колеса» з шістьма і більше спицями символізували, мабуть не тільки ідею сонця, але також були пов'язані з небом, грозою, блискавкою, громом. Про «небесну» суть цього знака промовляє изсамперед шестипроменеве колесо Юпітера, бога-громовергця, широко відомого в Древній Європі, зокрема у кельтському мистецтві. Мотив спіралі найчастіше зустрічається на скелях Валь-Камоніки у передгір'ї Альп. Поряд з такими завитками майже завжди можна побачити сцену оранки і землеробські знаряддя або зооморфні фігури, а також відомі вже

нам «колеса» зі спицями, солярні знаки та ін. Подібні рисунки вказують на землеробський характер релігійних культів.

Коло з лункою або спицями майже всіма дослідниками пояснюється як графічне вираження ідеї Сонця, хрест в колі — символ того ж таки «небесного вогню». Поряд з тим, в кільцеподібній ідеограмі міг бути заключений якийсь інший — «несолярний» зміст, наприклад, ідея абсолюту і довершеності, яким служило геометричне коло для піфагорейців. На сьогодні наукою ще не зроблено якихось надійних, з більшою достовірністю результатів методик проникнення у сокровенній зміст наскельних зображень.



Чоловічки, що біжать із солярними знаками, першник на коні, танцюючий члодоічок

Сфера інтерпретації петрогліфів — найбільш слизька у всій низці попередніх етапів їх дослідження (виявлення, картографування, індексація, вивчення техніки вибивання, закономірності розміщення на скелях і т. д.), тут легко схибити на імпровізацію мотивів, тобто нав'язувати стародавнім рисункам свої сьогоднішні суб'єктивні погляди і уявлення, переносити на семантику тих зобра-

женъ, творці яких мислили метафорично, сучасну логіку, логічний підхід до оцінки і пояснення різних явищ, основи якого були закладені лише Арістотелем.

В Урічу, за розміщеннями солярних знаків і закономірностями їх «появлення» на скелях в певні пори дня (що залежало від переміщення сонця по небосхилу, яке з різних точок екліптики під різним кутом освітлює знаки і ті, саме в той короткий момент, який тривав 0,2—0,3 години, ставали найбільш чітко видимими) доведено їх відношення до сонця, що свідчить про їх солярну семантику.

В Урічі ми маємо справу з символізмом, який відіграв важливу роль в релігійних віруваннях і культовій практиці населення Північно-Східних Карпат пізньобронзового періоду. Цей символізм не був ані мистецтвом (в обмеженому розумінні цього слова), ані орнаментом. Він був пов'язаний з обрядами вшанування Сонця як божества. І ці вірування репрезентують найбільш східний вияв загальноєвропейської релігії гальштатського періоду. Східніше Карпат — на Подністров'ї і на решті території Правобережної України, не кажучи вже про найбільш східні райони Українського Лісостепу, солярних знаків, які б вказували на наявність тут аналогічного культа, на сьогоднішній день не виявлено. З цього робимо висновок, що населення теперішніх західних областей України вже, принаймні, пізньобронзового періоду, було втягнуте в контекст духовної культури і релігії класичної Європи — від Піренеїв на захід до Карпат на схід. І носієм, чи цементуючим елементом цих вірувань і світогляду була Гальштатська культура, яка з однаковою силою посилила імпульси на одинаково віддалені від ней Піренейський півострів і Карпати.

Порівнюючи результати аналізу уріцьких петрогліфів з інформацією, яку нам відомо на сьогодні про релігію і духовний світ населення центральноєвропейських областей в бронзовому — на початку залізного періоду, можемо зробити такі узагальнення.

Наскельні рисунки в Урічі тією чи іншою мірою були пов'язані з ідеєю обожнювання Природи, проявом якої чи навіть єдиним уособленням якої (як у монотеїстичних релігіях) могло бути Сонце, що найбільш імовірно по відношенню до уріцьких солярних знаків, або відлік часу, оснований на циклічності сходу і заходу сонця в різних точках горизонту в залежності від пір року, особливо в дні рівнодення та сонцестояння.

Постійні спостереження за небесними світилами навчили людей виявляти певні закономірності в їхньому русі. За розташуванням зірок, руху Сонця і особливо Місяця відносно сузір'їв Зодіаку вони могли прогнозувати з певною часткою імовірності, яких слід очікувати змін у погоді: прихід весняного тепла, пов'язаного з посівом, вигоном худоби на літні пасовища, або часу жинів, а також зближення періоду осінніх дощів і морозів, до яких слід завершити

збір пізніх культур і завернути худобу з літніх пасовищ. Ці ж методи помагали визнавати настання сонячного затемнення. Наприклад, за довжиною тіні від дерев'яних стовпів святилища-календаря опівдні гетські жерці могли визначати дні сонцестояння і рівнодення. Про те, що вони вміли це робити, свідчать античні традиції, в яких згадується, що Залмоксис «користувався великими почестями і повагою у можновладців та народу, оскільки, спираючись на небесні знаки, вмів робити пророцтва».

Всі ці знання, особливо необхідні для землеробських народів, зберігались, множилися і передавалися з покоління в покоління певною категорією людей — служителями культу.

Каста жерців була багатоступінчастою, ієрархічною (приблизно такою, якою вона була у гетських племен, які у V—I ст. до н. е.) населяли Карпато-Дністровське межиріччя, вона могла бути і в по-передній період поширення на цій території кишинівсько-корлентської групи культури Гава, культури, яка в той час охоплювала також і Північно-Східні Карпати (Бескиди та Горгани). На чолі стояв верховний жрець, який був другою після вождя особою. В V ст. до н. е. таким був Залмоксис. В більш пізній період джерела називають Декенея, який на схилях літ став навіть вождем міжплемінного угруповання.

За свідченнями пізніх античних джерел можна зробити висновок, що верхівка жрецтва складалася з так званих полістаї, або плеїсті, що значить «найбільш знатні», «найдостойніші». Як і для інших фракійських племен, для гетів було характерне існування касти віщунів — вегетаріанців, целебсів, які ніколи не жили з жінками. Це були «капиобатаї» — пророки майбутнього, і «теосеби» — шанувальники богів. Вони користувалися певним авторитетом серед населення тому, що, володіючи першим астрономічними знаннями, вміли визначати дні затемнень і сонцестояння, коли відбувалися культові церемонії. Остаточно сформовані на кінець VI-V ст. до н. е., релігійні вірування гетів, згодом поширилися на весь північно-фракійський світ: від Дністра і до Балкан, від Тиси до Чорного моря.

Про рівень духовної культури у племен карпатського регіону того періоду свідчить візантійський автор готського походження Йордан (50-ті рр. VI ст.). Він, як відомо, залишив працю, в якій всі діяння гетів приписав готам, оскільки вважав їх нашадками гетів.

Показуючи, яким сильним був вплив верховного жреця часів Буребісти Декенея на народ, Йордан пише, що «...він вчинив своїх гетів — в даному випадку, очевидно, він має на увазі майбутніх служителів культу, — філософії, оскільки був великим знавцем у цій області. Він навчав їх етиці, заставляючи відрікатися від своїх варварських звичаїв, вчинив їх розбиратися у фізичних процесах.

готуючи їх жити згідно законів Природи; переписані ці закони зберігаються до сьогоднішнього дня під назвою белегіни; вчин логіці, тим самим підвищуючи їх над іншими народами... він доказав їм теорію дванадцяти законів зодіаку, вказав на шляхи планет і всі таємниці астрономії, і як росте і зменшується орбіта Місяця, і наскільки вогняна куля Сонця перевищує Землю, і вказав, під яким іменем і по якому закону проходить свій північний шлях від сходу до заходу всі ті триста сорок шість зірок, наближаючись або віддаляючись від полюсу неба».

Хоча свідчення античної традиції про поширення серед гетського жрецтва знань із широкого спектра наук напевно дещо перевільнені, однак навряд чи буде правомірним сумніватися в існуванні у них елементарних знань і навиків, необхідних для створення або запозичення принципів календаря.

Намагання пізнати рух світил, а за тим — їх обожнення коріниться в тьмі тисячоліть. Воно змінювалося — посилювалося або згасало в залежності від соціальних, політичних та економічних пуртабацій, які переживало у своєму розвитку суспільство на певному етапі.

Обожнення сил природи було поширене не лише у винезгаданого карпатського населення — гетів, культура яких значною мірою сформувалася на базі великої центральноєвропейської культури Гава, але й у сусідніх племен — кельтів, балтів, германців, а також і праслов'ян, до яких відносять висоцьку культуру.

Наприкінці епохи бронзи і з настанням доби заліза людина була переконана, що сили природи мають незвичайні властивості, від яких залежать його вдачі і невдачі. Тому людина тої доби вішановувала небесні світила і звірят, оточувала шанобою дерева, води, вогонь і скелі. Наповнення природи духами, які сприяли або шкодили, позбавили людину відчуття самотності і загубленості серед природи.

Одним з цих шанобливих проявів перед силами природи і був культ Сонця, з яким, як доводять, згадані матеріали, найбільш імовірним є пов'язувати уріцькі солярні знаки.

Прояви солярного культу в Центральній Європі зустрічаємо лише з періоду енеоліту. Солярні знаки відомі на бурштинових виробах культури кулястих амфор. Такі ж знаки зображені на кераміці пізніших культур, зокрема східнопоморської, лужицької, висоцької. В пізній лужицькій культурі і в пізньому періоді бронзи відомі кургани, всередині яких на спеціальній підставі викладено один або два кам'яних кільця (Семировичі, Польща), які, правдоподібно, визначали не лише границі поховання, а можливо, мали також зв'язок з культом Сонця.

До найбільш цікавих зображень сонця належить унікальний рисунок на шийці лицьової урки з Сопота (Помор'я, Польща), від-

критий в скриньковому похованні східнопоморської культури і датований гальштатським періодом. Сонце на цій урні зображене у вигляді кола з променями. З обох боків його доповнюють зображення зірок. Вміщення символу сонця на поховальній урні з Сопота слід тлумачити, на думку польських дослідників, як зв'язок культу Сонця з культом померлих, що може інтерпретуватися як очищення і звільнення від тіла померлого через посередництво вогню як земного втілення «небесного вогню» — Сонця. Для населення східнопоморської культури (яка доходила і була поширенна в західних областях України) культ Сонця, як припускають, був пов'язаний з культом померлих.

Безпосередній зв'язок з петрогліфами і солярними знаками Уріча має, очевидно, синхронний ім за часом існування тілопальний могильник культури Гава, досліджений др. Л. І. Крушельницькою за 2,8 км на південний південь від уріцьких скель в селі Сопот Сколівського району, і який до цього часу залишається найбільшим у межах західних областей України і прилеглих територій країн карпатського регіону.

На відміну від пануючого до цього часу на вказаній території обрядів тілопокладання, поховання носіїв голіградської групи культури Гава відбувалося за обрядом тілоспалення. Грунтові могильники містять групи урн, у які засипалися рештки від спалення. На могильнику в сколівському Сопоті, про який мова, в урнах знаходилася лише частина кальцинованих кісток, більшість залишена на місці кремації і на спеціальній кам'яній площині разом із перепаленими прикрасами й уламками посуду. Ця площа служила, очевидно, для роздріблення решток кісток після спалення померлих. Неподалік від площини знаходилось велике вогнище, ямовірне місце самої кремації. Засвідчено також звичай биття посуду під час похорону або тризни.

Д. Ю. Павлів в своїй роботі «Ідеологічні уявлення населення міжріччя Дністра і Західного Бугу в першій половині першого тисячоліття до нашої ери» зауважує, що, можливо, на початкових етапах суть тілоспалення полягала у знищенні тіла, що рівнозначно знищенню сили померлого, яка могла б повернутися і шкодити живим, або як засіб для швидкого звільнення душі від тіла. В пізніший час тіло-пальне поховання є показником більш чи менш виправдих релігійних уявлень. Так, для духовної культури ведичного та авестійського суспільства були властиві космогонічні уявлення головним стрижнем яких були поняття вогняної першооснови Всесвіту і бессмерття індивідуальної душі. Богонь за ведичною традицією, був джерелом бессмерття навіть для богів, тобто між цими двома поняттями існував зв'язок. Богонь виступав як основа свіtotворення, як абстрактний принцип найвищого духовного буття. До цього вищого буття і приєднувались душі померлих. Із цієї етичної кон-

цепції, що проголошує зв'язок індивідуальної душі із світовим законом, виходило широко розповсюджене поняття про потойбічне життя як про царство вічного світла. Власне кажучи, весь обряд тілоспалення в індоєвропейських народів ґрутувався на цій основі, звичайно, не так чітко виражений у суспільній свідомості та пам'ятках культури (за Д. Ю. Павлівим, 1981, с. 21).

Вихідним пунктом усіх релігій, пов'язаних з обрядом кремації, можна вважати культ Сонця — концентрації життєвої енергії, очищувального вогню, культ, який ідентифікували з найвищою істотою — Богом

Початки обряду кремації виводять з III тисячоліття до н.е. з культур Близького Сходу (Анатолії), Шумеру та Аккаду, звідки цей обряд розповсюджувався у кількох напрямках. Цікаво, що звичай спалення померлих поширювався вздовж тих самих торговельних шляхів, що приводили до широкого ознайомлення з технологіями добування і обробки міді та бронзи.

Поховальні урні з рештками кремації могли трактуватися як лоно Матері-Землі, лоно жінки, з якого померлі мали народитися знову. Форми та орнаментація урн часто відбивали символіку рожності.

Отже розглянуті наскельні зображення разом з іншими археологічними пам'ятками в околицях Уріча засвідчують існування у населення Північно-Східних Карпат в гальштатському періоді досить складних ідеологічних уявлень, на які мала вплив духовна культура східносередземноморських цивілізацій за посередництвом ехідноальпійського і середньодунайського регіонів.

Частина вірувань та обрядів мали, очевидно, місцеве походження, зокрема обожнювання Сонця. Інші — проникали на наші землі за посередництвом прийшлих з сусідніх або досить віддалених територій культур. Це проникнення часто відбувалося традиційними шляхами міжетнічних зв'язків, в які були втягнуті три найбільш розвинуті на той час культурні центри Середземноморського, Причорноморського і Балтійського басейнів (Крушельницька Л. І., 1991, с. 3).

Близьке сусідство зі східноальпійськими і дунайськими культурами, у яких вибивання наскельних рисунків було в традиціях ще з часів енеоліту, сприяло запозиченням їх також місцевим карпатським населенням. Значна подібність петрогліфічним ідеограм Уріча до таких же східноальпійських, а також чітко простежувані зв'язки культур Північно-Східного Прикарпаття і Карпат періоду пізньої бронзи — раннього заліза з племенами верхнього Подунав'я — історичного Гольштату, де викристалізувалися основні елементи гальштатської, а пізніше — латенської культур і звідки вже у трансформованому вигляді крізь середовище посередницьких культур проникали в наші Карпати, приводить до виснов-

ку про західний або південно-західний напрям запозичення в Українських Карпатах традиції вибивання наскельних рисунків.

СВЯЩЕНЕ ЗОЛОТО АГАФІРСІВ

16 липня 1878 року мешканці села Михалків Борщівського повіту на Тернопільщині знайшли в березі Дністрової кручі дивовижної краси золотий скарб. Ті події з розповідей свідків описав австрійський археолог Кароль Гадачек, який в 1900-их роках побував у Михалкові.

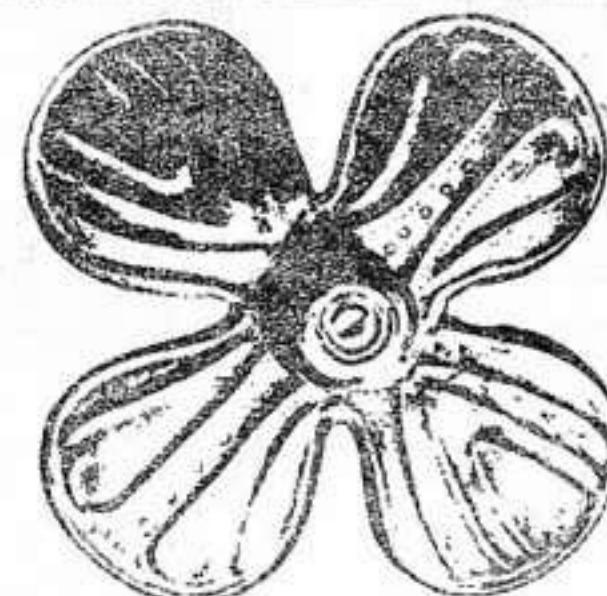
Ось як вони розгорталися.

...Вранці над Михалковим пройшла сильна буря. Пополудні не-бо розногодилося. Двоє дівчат-сиріт Катерина і Настя гнали дорогою на пасовище корови і кілька овець — єдиний набуток матері-вдови. Як дійшли до половини дороги, то помітили на ній вимулену дощем калабаню, на дні і по боках якої плюс жвото світилося. Обрадувані тим, що натрапили на щось незвичайне, дівчата забігли з гори до мами з вісткою про цю знахідку. Зацікавлена мати побігла з ними до місця і, побачивши багато якихсь металевих предметів, почала випориувати їх з глини і збирати до подолу. Вона сподівалася, що ці блискучі бляшки і дроти можна буде вигідно продати.

Першому вдова показала знахідку Мошкові Блюму, власникам магазину в сусідньому селі Ушиці. Але він пообіцяв дати за предмети лише 50 центів і то наступної весни. Вдова була переконаяна, що скарб вартує більше грошей, тому відмовилась. Та лише вона вірнулася долому, як почалося справжнє розслідування. Оскільки скарб було знайдено на гміній — державній землі, то справою зайнявся війт Михалкова Грицько Ткач, секретар гміни Іван Карлінський і ксьондз Люшпінський з сусіднього села Філіпповичі. Вони зрозуміли, що скарб може бути дуже цінний, і подалися з ним до Борщева. Тільки тут з допомогою ювеліра, пізнали, що речі зроблені з дорогоцінного металу. Власник млина в Борщеві Мечислав Борковський тут же виїхав до Львова і звернувся за порадою до кустоша музею Дідушицьких Владислава Зонтака. Той одразу виявив бажання придбати скарб для музею. Оформив у намісництва документи, щоб борщівське старство не дало скарбу попасті в інші руки, і виїхав до Михалкова. Він закупив багато золотих предметів від селян, в тому числі і вдови.

Коли розбіглась по околиці вістка про знайдений скарб, почалося масове шукання золота. Уздовж дороги, де було знайдено блискучі бляшки, викопували ями, пересипали глину і вивозили її

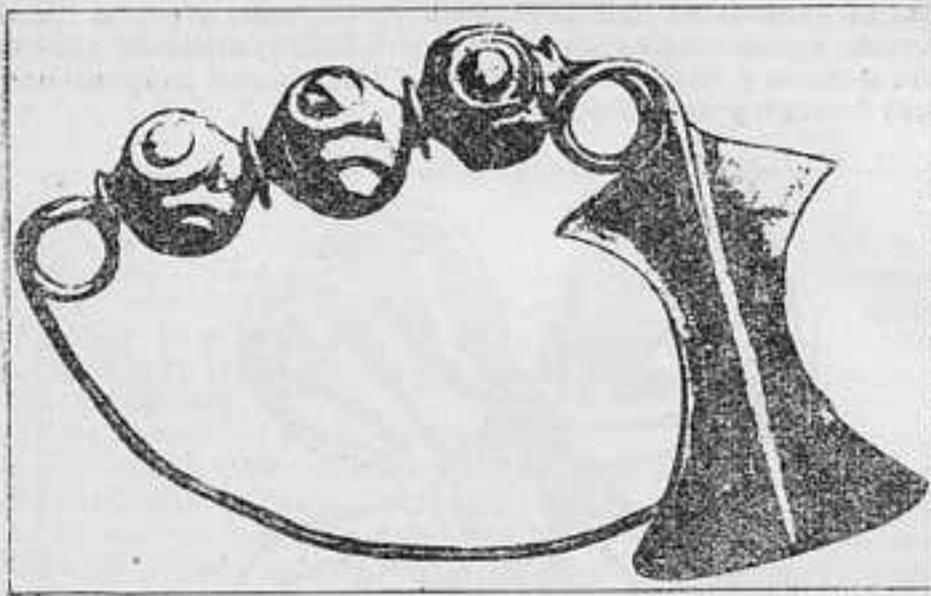
на тік, де промивали. Але знаходили тільки зиміті водою дрібні намистини. Роком пізніше власник музею Т. Дідушицький, який на той час мешкав у Заліщиках, купив для Krakівської Академії одну підвіску і частину золотого дроту.



Нащавна чотирьохпоздосткова розетка

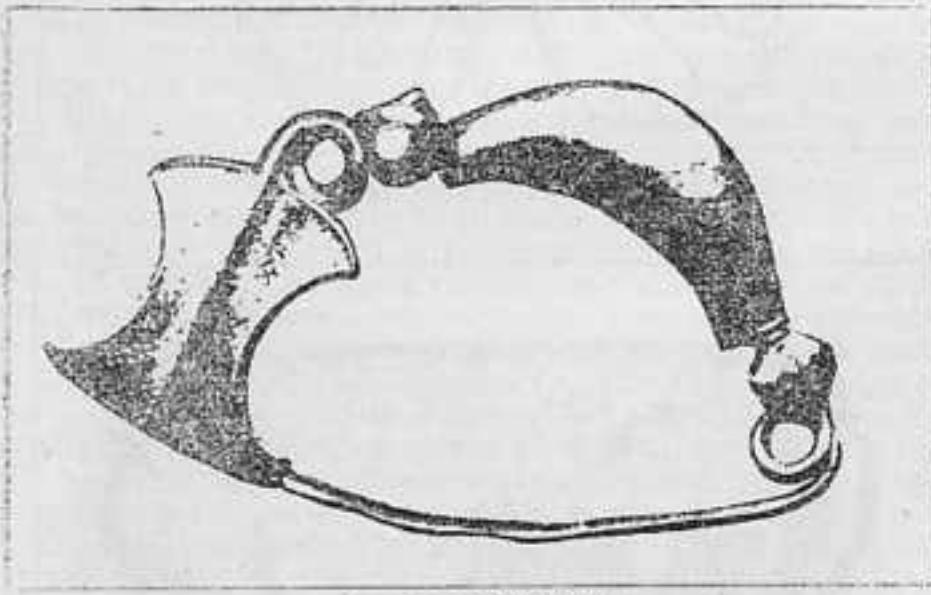


Золота чаша



Золоті застібки-фібули

З приходом зими в розбурханому золотою лихоманкою Михалкові нарешті запанував спокій. Вдова розбагатіла, набула маєток і могла віддавати своїх дочок заміж. А Михалківська гміна стала багатшою на 2000 крон, з яких кожен бідний селянин мав право позичити грошей.



Двадцять років пізніше, під час ремонту тої самої дороги, яка щовесни розмивалася талою водою, Василь Лякущак з Михалкова під час земляних робіт натрапив на кілька золотих намистин. Під натиском родини і свого товариша Степана Руснака він вирішив спробувати щастя в розкопках. Він логічно припускав, що ті намистини були виміті з якоїсь великої купи золота.

Після полагодження формальностей з війтом Василь Лякущак і Степан Руснак дістали дозвіл копати на гмінній землі і 19 травня почали розкопки 27 метрів нижче від місця знахідки першого скарбу. Василь першим натрапив на золоті предмети, що лежали в купці на глибині 40—50 см. Ошелешені від щастя, хлопці почали квазиліво збирати їх до мішка, пхати за пазуху і в кишенні...

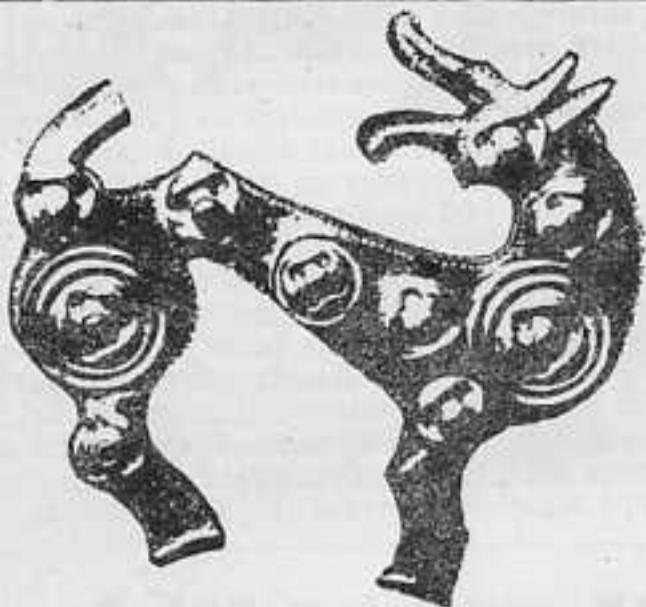
Щоби закріпити претензії гміни на скарб, війт Михалкова повідомив повіт у Боршеві про знахідку, а жандармерія виславла до староства листа, в якому подала імена тих осіб, які розкрадали золото. На щастя, власники золотих предметів «постаралися» по збутися їх швидше, ніж почалося слідство. Кілька золотих речей спродали за безцінь евреям. Степан Руснак, який назбирав найбільше золотих виробів, зателеграфував до В. Зонтака у Львові і повідомив про відкриття другого скарбу. В. Зонтак того ж дня —



Золота діадема

22 травня був у Михалкові і закупив для Музею Дідушицьких золоту діадему у вигляді прямокутної смуги (довжиною 67 см шириною 5 см) з фігурним орнаментом (3,5 см висотою) і 39 золотих сферичних намистин, дві фібулі-застібки у вигляді вовка з хижо роззявленою пащею — та у вигляді граціозної лані з повернутою назад головою. Василь Лякущак продав М. Борковському за 1600 крон одну зім'яту чару, віддерту обкладку від іншої чари, ве-

ликий уламок золотої бляхи і кілька менших у формі трапецій. Вага офіційно придбаних скарбів становила 7,5 кг золота (Пастернак Я. Археологія України, Торонто, 1961, с. 441-442.)

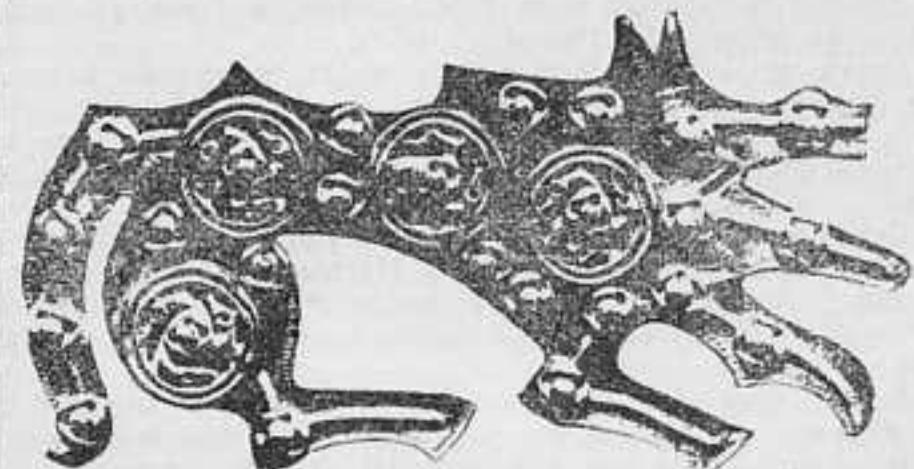


Застібка у вигляді біжучої лані



Застібка у вигляді птаха

До 1939 року Михалківські скарби як власність Музею Дідушицьких зберігалися в одному з львівських банків, а на початку 1940 року були вивезені до Москви (Пастернак, вказана праця, с. 440). Вивіз їх спочатку до Києва, а вже потім до Москви київський археолог І. П. Курінний і передав у «Главное хранилище ценностей и охраны», (за інформацією І. К. Свешникова). Сьогодні можна оглянути лише майстерно зроблені гальванокопії Михалківських скарбів, які виставлені в експозиції Львівського історичного музею.



Застібка у вигляді хижака

Багато речей з Михалківських скарбів потрапило у приватні колекції, а також в музеї Відня, Будапешта і Берліна. Наприклад, у Природничому музеї у Відні зараз зберігається одна ціла місочка-чара і два уламки іншої, манжетовидний браслет, звій тонкого дроту, 207 намистин, великий дармовис у вигляді оберненої пірамідки з кулькою внизу, одна ціла прикраса у вигляді нашивної бляхи і три уламки іншої (Пастернак, 1961, с. 442 список за авторством Я. Пастернака).

Вже в перших публікаціях про Михалківський скарб висловлювалась думка, що частина з цих речей входила до парадної кінської упряжі, а частина — до предметів культу (Петрушевич А. Михалково-Днестрянський клад. Слово, Львів, 1878, чч. 93, 94, 98; Пастернак Я. Коротка археологія західно-українських земель. Львів, 1932, 31, табл. VIII, 2).

До першої з них відносили вигнуті круглі і чотирипелюсткові золоті бляхи-фалари, які на зворотному боці мали по 2-3 масивні петлі (зверху, зліва і справа). Петлі служили для прикріплення блях до ременів кінської упряжі (рис.). Приналежність фаларів до кінського спорядження підтверджується також їх зображенням на стародавніх пам'ятках мистецтва. Фалари поміщали на нагрудні і бокові ремені упряжі коней найбільш багаті і впливові особи того часу: воєначальники, вожді та жерці.

Про існування подібних прикрас кінської упряжі на Пелопонесі у V-VI ст. до н.е. свідчить Ксенофонт. В описі зустрічі спартанця Агесілай з сином перського сатрапа Фарнабаза Ксенофонт пише: «Агесілай прийняв дар і дав взамін дві розкішні бляхи, знявши їх зі збрui коня свого секретаря Ідея». (Ксенофонт. Греческая история. М., 1959, IV, I, с. 39).

Друга частина речей зі скарбу могла використовуватись під час культових церемоній. Свідченням цього є зображення бичачих рогів і солярних (сонячних) знаків на діадемах. Побутове використання подібної символіки, пов'язаної з магією родючості, сумішіве.

Серед знайдених речей були й руків'я кинджалів, чаши, чотири злитки і понад дві тисячі намистин. Нагромадження в одному місці таких величезних багатств могло бути наслідком вдалого військового походу або ж виконувало роль «золотого запасу» — казни місцевих племен.

Хто і з яких причин закопав у беріг Дністрової кручи ці скарби, напевне, ще довший час залишиться нез'ясованим. Поки що, знаючи приблизний час виготовлення скарбів (великих розходжень у датуванні немає: символіко-реалістична манера трактування образу звіра, яку ми бачимо на зооморфних фібулах, а також дугоподібна форма фібул-застібок з трапецієвидним приймачем було поширене лише протягом короткого часу з VIII по VI ст. до н. е. (у Пастернака 600—550 рр. до н. е. — Пастернак, 1961, с. 442) у землеробських культур Карпато-Балканського регіону, можемо в загальних рисах відтворити історичну ситуацію, яка тоді склалася на Західному Поділлі.

До недавнього часу Михалківські скарби пов'язували з культурою племен типу Гава-Голігради, яка наприкінці XII — до початку VII ст. до н. е. займала землі теперішньої Трансильванії, Східної Словаччини і карпато-придністровських районів Західної України (Свешников И. К. О символике вещей Михайлловских кладов. Советская археология, 1968, № 1, с. 10—27). Підставою для того послужили близькі аналогії до окремих михалківських блях і підвісок серед золотих виробів скарбу з Фокору, який синхронізується з пізніми пам'ятками культури Гава-Голігради. Проте в Михалківському скарбі були і пізніші за часом виготовлення

вироби (за якими і визначається кінцева дата будь-якого скарбу), зокрема дуговидні застібки з трапецієвидним приймачем, а також зображення голівок драконів у вигляді тетраскела на зооморфних фібулах, які у культурі Гава-Голігради невідомі, зате відомі у культурах наступного періоду, коли викристалізувалася культура племен, які у Геродота названі агафірсами.

Археологічні розкопки, які проводив на початку ХХ ст. в околицях Борщева і в сусідіях з ним повітах Т. Сулімірський, виявили ряд поселень і курганів могильників, які дослідник об'єднав у західноподільську групу пам'яток скіфського часу. На Львівщині Л. І. Крушельницька в 60-х роках виділила синхронний цій групі черепинсько-лагодівський тип пам'яток VII—V ст. до н. е. (Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976, с. 106—131). При накладанні карти поширення пам'яток обох цих груп на карту Геродотової Скіфії з локалізованими на ній племенами, бачимо, що граници вказаніх археологічних груп пам'яток в загальних рисах співпадають з північною межею розселення одного з цих племен — агафірсів (Крушельницька Л. І. Население Карпатского региона бронзового и начала железного века). (Украинские Карпаты. История. К., 1989, с. 26—29).

Найбільш докладні відомості про них знаходимо у Геродота, який в описі племен Причорноморської Скіфії зауважує, що на північному заході скіфи-аротери (гр. «землероби») межують з гірськими племенами агафірсів і що межею між цими племенами є середня течія Тіраса-Дністра (цит. за: Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарии. М., 1982, с. 141). З країни агафірсів, пише історик, витікають ріки Маріс (Муреш), Пората або Пірет (Прут). На підставі цього археологи майже без пагань локалізують агафірсів у Карпатських горах і в прилеглих зонах Подністров'я. Так, Б. О. Рибаков поміщує агафірсів від витоків ріки Муреш у Трансильванії до Верхнього Подністров'я і Прикарпатті (Рибаков Б. А. Геродотова Скифія. М., 1979, с. 125—126), а М. І. Артамонов відводить агафірсам всю східну частину Прикарпаття (Артамонов М. И. Киммерийцы и скіфи. Л., 1974, с. 128, 131). Англієць Е. Ейхвальд відсуває агафірсів на північний захід, вміщуючи їх у Галичині. Між Карпатами і Дністровим розміщає агафірсів і Ю. К. Колосовська (Колосовская Ю. К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы) (ВДИ, 1982, № 4, с. 55—56, 67).

Агафірси — єдине з племен, якого остерігались скіфи. Коли у 512 р. до н. е. в причорноморські степи вторглися перського царя Дарія з метою покарати скіфів за їх грабіжницькі походи і Мідію, то царі скіфів вислали послів по допомогу до всіх

сусідніх племен, в тому числі і до агафірсів (Геродот, IV, 125). Гелони, будини і савромати погодилися вислати свої загони на допомогу скіфам, але агафірси відмовили, мотивуючи тим, що не вступлять у боротьбу доти, поки перси першими не нападуть на їх країну. Скіфи ж, почувши від посла таку відповідь, почали відступати на Подністров'я, заманюючи персів у землі агафірсів. Але останні не підпустили скіфів навіть до своїх границь. Достатньо було вислати глашатаю до скіфів, щоби ті відмовилися від своєї затій (Геродот, IV, 125; Рыбаков, 1979, с. 94).

Агафірси були сильні своїм військом, яке складалося в основному з піших загонів, тоді як «скіфи були ополченням кінних лучників і повертали назад зі страху перед піхотинцями» (Геродот, IV, 128). Крім того, агафірси мали позад себе важкопрохідні Карпатські гори з ущелинами й проваллями, в яких розгорнути основну силу свого війська — кінноту скіфи не могли.

Цікавим є і ряд чисто пізнавальних відомостей про звичаї і обряди агафірсів, зафікованих стародавніми істориками і філософами. Більшість з них еходилася в думці, що звичаї агафірсів дуже подібні до звичаїв фракійців (Геродот, IV, 104). Ця подібність виявилась, наприклад, у спільноті жінок, татуюванні тіла (Геродот, V, 6), а також звичаї фарбувати волосся у синій колір, що, на думку В. Томашека, було можливим лише у тому випадку, якщо агафірси були світловолосі. Навіть залишки первісного шлюбу поставлені ім в заслугу: «жінками агафірси користуються спільно з тим, щоби всім бути братами між собою і рідними і не викликати один в одного ні заздрощів, ні злоби» (Геродот, IV, 104).

Про фарбування агафірсами в темно-синій колір свого волосся повідомляють також історики римського часу: Помпоній Мела (II, I, 10), Пліній (НН, IV, 12), Солін (15,3), Амміан Марцелій (XXXI, 2, 14) — (цит. за: Колосовская Ю. К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы) (ВДИ, 1982, № 4, с. 56). П. Мела, зокрема, писав, що агафірси покривають татуюванням лицо і тіло так, як наказують старішини. Отже, татуювання було перш за все показником знаті: чим вище був статус агафірса, тим більш щільним, темним і густим було татуювання (на червоно-лакових вазах У ст. до н. е., на яких зображені фракійські жінки, бачимо татуювання на ший, руках, стопах ніг, а іноді й на обличчі. Татуювання мало вигляд зигзагоподібних, хвилястих або пунктирних ліній, а також розеток, у вигляді зірочок, хрестів та меандра. На руки наносились також зображення змій, козуль, оленів, зайців).

Татуювання пов'язується в деякій мірі з орнаментальними мотивами Михалківських скарбів, які ми, наприклад, бачимо на зооморфних застібках. Крім того, на діадемах і кінцях браслетів з Михалкова зображені роги барана. Цей мотив, як і пластичне

відтворення баранячих голівок, а то й цілих фігурок барана, був відомим магічним символом від найдавніших часів. Разом із згаданими вище символами сонця — такий орнамент характеризував культ богині родючості (Крушельницька Л. І. Племена культури фракійського гальштату // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974, с. 219—220, с. 221, рис. 58).

Аристотель доніс до нас ще одну цікаву особливість агафірсів. Він пише про них, як про народ, який ще живе в його час і у якого в звичаях є зазвичай свої закони і співати їх у вигляді пісень. Аристотель запитує: «Чому знають закони ті, у яких вони співаються? Тому, що перш інж стала відома писемність, закони співали, щоби їх не забувати, як це до цих пір у звичаях агафірсів». (Цит. за: Колосовская, 1982, с. 68—69). Але, якщо агафірси співали свої закони, то очевидно, закони були складені в метричній формі і були частиною усного епосу агафірсів.

Велику роль серед агафірсів відігравали служителі культу — жерці. Жрецька каста, як і вся племінна верхівка, була багатоступінчастою, ієрархічною. На її чолі стояв верховний жрець, який був другою після вождя особою. В часи Геродота таким був Залмоксис.

Верхівка жрецтва складали так звані «полістай» (дослівно — «найбільш знатні», «найдостойніші»). Були і віщуни — целібати, які ніколи не жили з жінками. Вони поділялись на дві категорії: теосебів — шанувальників бога, і капибатаїв — віщунів майбутнього. Цим вони нагадують скіфських женоподібних мужів — енітів які ворожили на лозових прутах та липовій корі).

«Агафірси, — пише Геродот, — найбільш витончені із племен і дуже охоче, носять золоті прикраси» (Геродот, IV, 104). Золото у агафірсів — священне, воно — уособлення сонячного божества. Жрець, який охороняв золото, був наділений магічною здатністю керувати вітром і дощами, а тому зобов'язаний був піклуватися про врожай. В певні дні року жрець мусив доводити свою силу неспанням біля священного золота. Якщо він засинав, його карали морили голодом. У всі інші дні сон біля священного золота був магічним актом, який наділяв сплячого жреця божественною силою (Раевский Д. С. Очерки идеологии скіфо-сакських племен. М., 1977, с. 87, 122).

Ми не можемо без певного застереження стверджувати, що Михалківські скарби були тим «священим золотом». Але, знаючи приблизно час створення цих цінностей, місце, де вони були знайдені, а також історичні відомості про ставлення місцевих племен того часу до золотих виробів, можемо припустити, що частина цих виробів (принаймі та, що виділена в групу культових) використовувалась під час священнодійств із золотом, описаних давніми авторами.

Нашу статтю можна трактувати як гіпотезу, але сам характер тих племен, їх романтичність, за описом Геродота і інших авторів, мистецтво, надзвичайне відчуття природи дозволяють припустити, що мистецькі шедеври Михайлівських скарбів могли створити саме такі племена.

ПИСАНИЙ КАМІНЬ

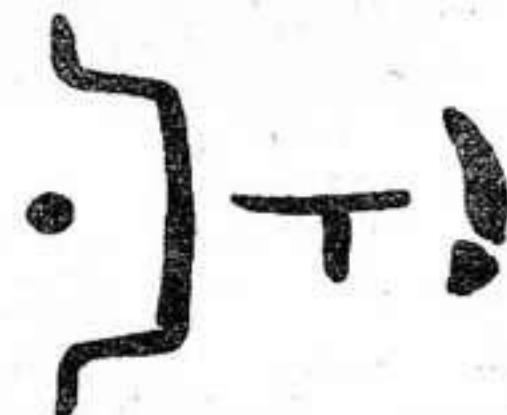
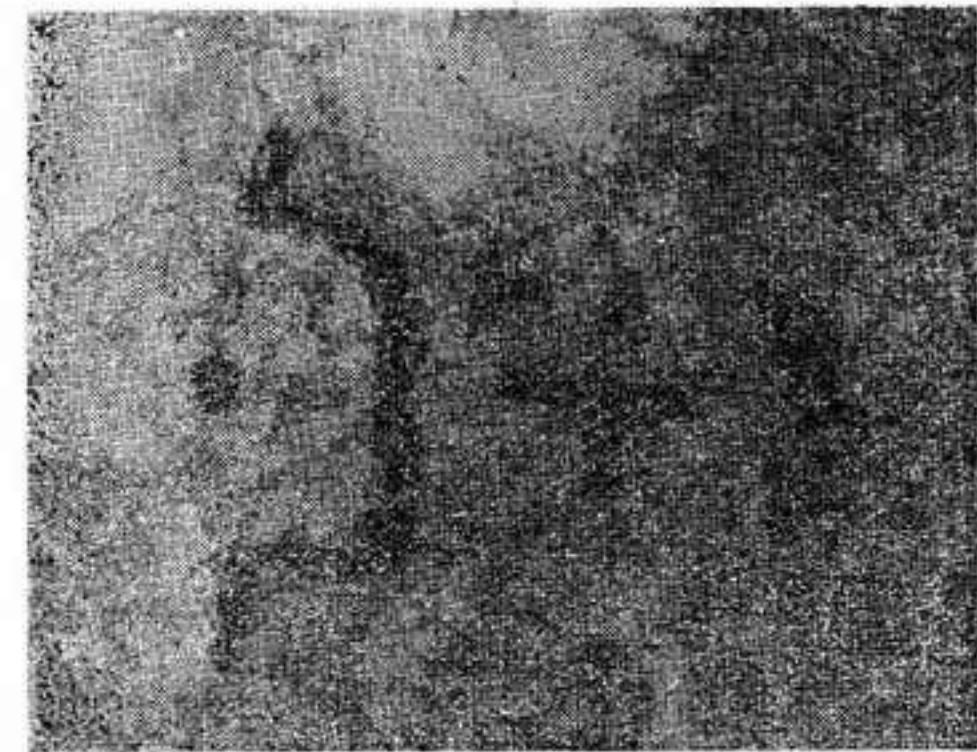
Краса і таємнича загадковість зачаровують щоразу, коли починаю сходити на одну з найвищих вершин у Верховинському районі Івано-Франківської області — на гору Писаний Камінь. На самому її чубку лежить велетенська брила пісковику, якій вже не один мільйон років. Це і є Камінь.

Як тільки почне смеркati, десь надвечір, обриси Каменя стають нечіткими, розливаються, і тоді то вже не Камінь, а якісь казкові персонажі чи герой з легенди, на які так багата Гуцульщина.

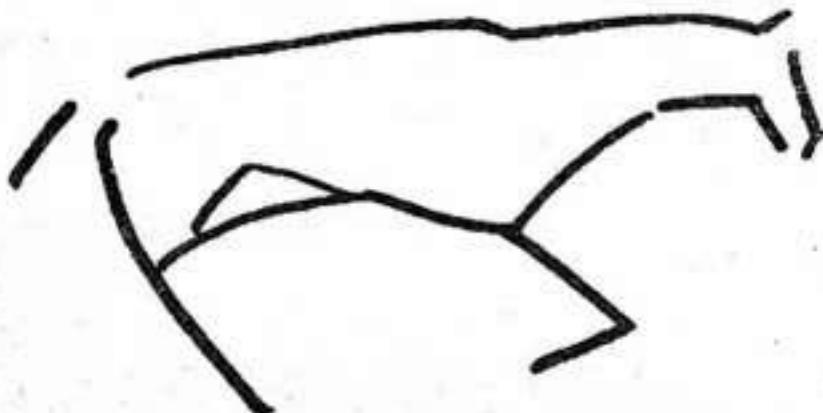
Ніч потроху відступає і небо на сході вже ледь-ледь рожевіє. Світає. Поволі з дрімотпо-сірих обіймів ранку вириває спочатку краечок, а потім весь хребет Каменя. Нарешті з-за сусіднього горба зблиснув перший промінчик, за ним другий, третій... Ще мить — і над горизонтом, набираючи висоту сходить Світило. Промені, що йдуть від нього, спочатку легесенько, а потім все настирливіше обмащують каміння, вириваючи із сутінків ранку цілі бриллі. Ралтом в одному місці промінчики сонця наштовхнулися на тіні незвичного рельєфу: якісь кільяя, лій, зигзаги... Для повності, що це не обман зору, проводжу пальцем во цих заглибинах. І справді, під темно-зеленим шаром моху і лишайників намацую нечіткі і спершу ледь помітні контури наскельних рисунків...

Вже потім, зарисовуючи і переводячи на кальку рисунки, я розумію, що це петрогліфи — примітивні зразки язичницького мистецтва. Вони дають можливість розкрити такі риси життя даліх предків, про які не можуть розповісти інші археологічні пам'ятки — поселення та могильники. У магічних знаках і культових символах наш предок занотував власне розуміння навколошнього світу, ставив питання про добро і зло, життя і смерть. Для нього вся природа була одухотвореною. Щоб вимолити у свого бога благополуччя, він використовував одні символи, а для відганяння «злих духів» — зовсім інші. І все це він переносив у вигляді ідеограм на скелі. З плином часу поверхня Писаного Каменя заряснила від таких ідеограм. Найперше впадають в око різної величини ромби і хрести з трикутноподібними відростками по кутах. Є хитрозакручені спі-

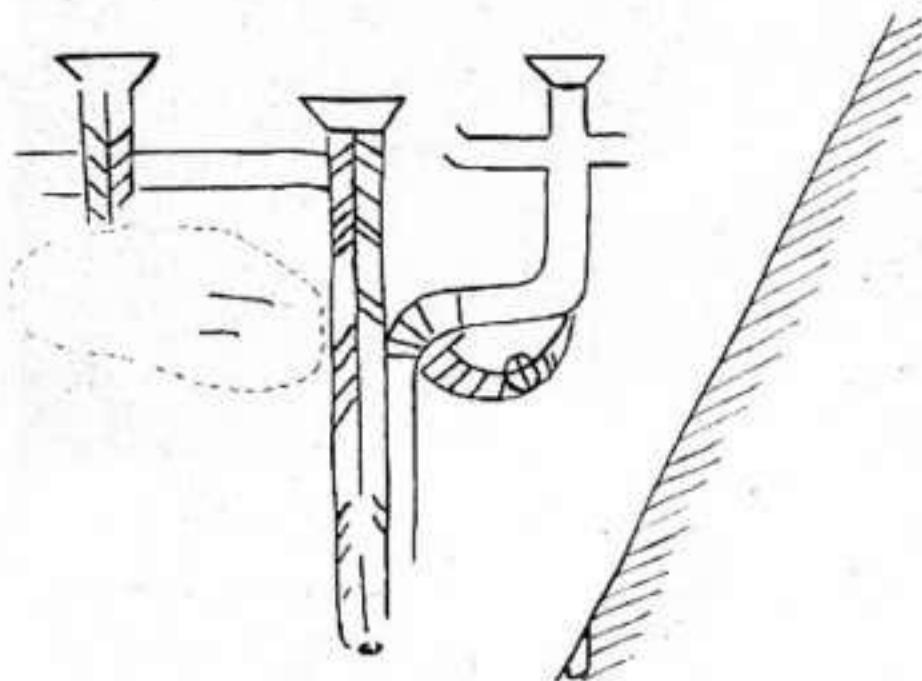
ралі, ламані зигзаговидні лінії, колеса зі спицями і велика кількість луночок. Цікава стилізована людська постать з піднятими вгору руками, очевидно, в позі адорації. Біля неї зображення «крижня» — поганської ідеограми у вигляді косо поставленого хреста. На інших ділянках Каменя натрапляємо на зображення вершників і коней.



Адоруюча до неба стилізована постать жерця



Зображення коня



Символічна фігура «триденс»

Вся площа скелі нагорі Каменя всіяна петрогліфами. Такі ж петрогліфи є й на бічних плитах Каменя. Наприклад, на краю платформи вибито зображення людини, яка стоїть анфас, з піднятими зігнутими в ліктях і широко розставленими в сторони руками, які закінчуються «г»-подібної форми кистями. На віддалі 1,2 м від цього є рисунок хреста розміром 61×55 см з розширенними (у вигляді трапеції) кінцями рамен. Простір всередині рамен за-

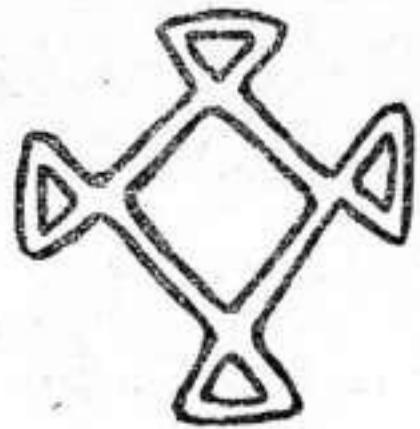
новнений «ялинковим взором» — характерною рисою карпатського рослинного орнаменту. Поруч з хрестами чудово збереглись вісім зетрогліфів у вигляді ромба з трикутними відростками по кутах. Найменший з них має розмір 12×14 см. Такі ж ромбовидні фігури є й на південно-західних плитах Каменя, але тут вони більші — висотою 56 см і шириною 43 см. В один з ромбів вписано ще один, трохи менший, але він так само має трикутні закінчення на краях. Над ним вибито знак у вигляді букви «Е», а збоку — косоремесний хрест. Усі рисунки глибоко врізані у скелю і мають сліди додаткового прошліфування.



Ідеограма хреста на верхній платформі скель

Ще одне зосередження петрогліфів знайдено на пісковикових скелях у верхів'ях ріки Черемошу в центрі середньогірського хребта Покутсько-Буковинських Карпат. Один пункт з петрогліфами знаходиться на Сокільському хребті в урочищі Лисівський Камінь. Тут відкрито відомі вже нам ромбовидні фігури з відростками.

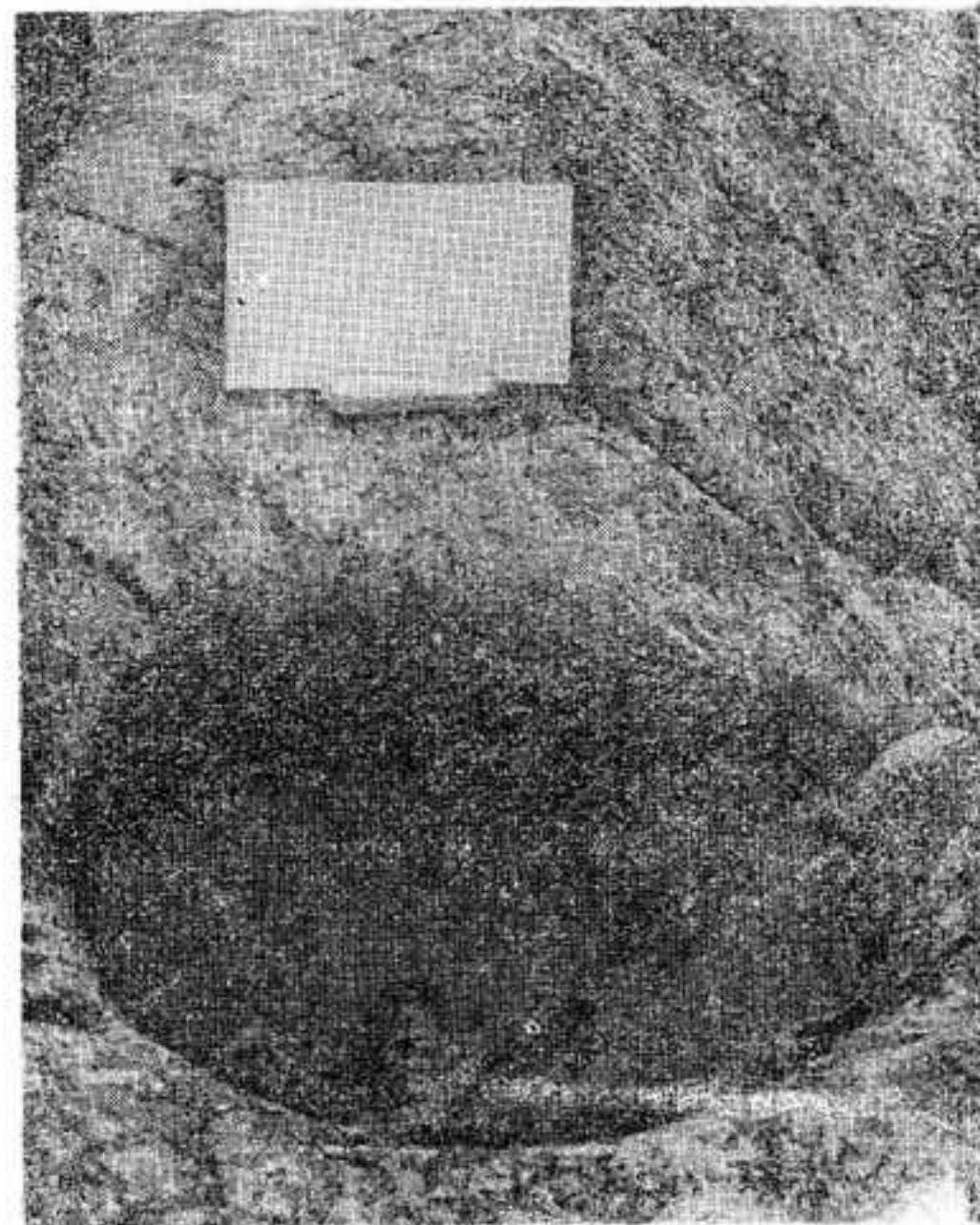
Що означали ці зображення? А головно, яку функцію виконував Писаний Камінь для наших предків? Хто вони, якого племені? Археолог В. Бер у 1936 році вважав, що ними були готи-эрріани. Знаки на Писаному Камені В. Бер називав



Ромб з відростками — символ родючості

— 44 —

«готськими руїнами» і датував IV століттям нашої ери. Через рік, у 1937 році, в часописі «Каменярі» (за 15 серпня) була опублікова-на стаття Василя Костиніва «Писаний Камінь», де спростовувалась готська належність цих знаків, натомість аргументовано доводи-лось їх місцеве автохтонне походження. Крім того, В. Костиніву у



Жертовна яма на Писаному Камені

— 45 —

львівських архівах вдалося відшукати Гродські Галицькі Акти від 2 червня 1760 року, де писалося, що «...знаки, хрести і карби на Писаному Камені дуже давні, покладені від віку і цікаві тим, що є в ріжнородних відмінах і комбінаціях».



Символічні знаки поганських культів і хрест як символ їх «погашення»

На цьому дослідження припинилося. Іх перервала війна. Цікало, чи можна сьогодні, через півстоліття, сказати щось нове про ці знаки? Вважаю, що так, і перше слово тут належить етнографії. Почнемо з ромба, по кутам якого є трикутноподібні відростки. Таких знаків усього вісім, але цікаві вони тим, що вбиті осібно від інших. Вони могли втілювати символ родючості, виражати землеробську ідею рослинної снаги. Цей знак широко розповсюджений на ритуальних предметах. Академік Б. О. Рибаков приділяє йому особливу увагу. У книзі «Язычество древних славян» він пише: «...ромбічний символ первісних землеробів продовжував жити і у стародавніх пастухів. Тут він набув вигляду ромба або косо поставленого квадрата, до кутів якого ззовні примикають своїми вершинами чотири трикутники. Ромб хрестовидний географічно

зустрічається від Іспанії до Кавказу, а хронологічно — від бронзового віку і скіфів до етнографічних матеріалів (в скотарських гірських районах до XIX століття). Зроблені Б. О. Рибаковим висновки не менш цікаві: «Ромб з трикутно-подібними відростками по кутах відомий як доброзичливий символ в народному мистецтві тих областей, де мисливство і скотарство довше зберігали свою важливу роль у господарстві. Він широко відомий в етнографії угорців, у гуцулів, зустрічається на скринях для зберігання домашніх цінностей». Як приклад, Б. О. Рибаков наводить скриню для посагу молодої з гуцульських районів Карпат, з колекції Львівського етнографічного музею. Тут замок-весільної скрині оберігають різні символічні знаки, серед яких одне з перших місць належить ромбовидному.

Глибока семантика, виявляється, є і у колі з віписаним усередину хрестиком. Петрогліфи такого типу є найбільш поширеними. Хрест у колі за давніх часів був символом не лише Сонця, а й вогню. В цій своїй іпостасі він доживає до середньовіччя і відображеній, наприклад, на сотнях, давньоруських гончарних клейм, семантика яких прямо пов'язана з вогнем гончарних горнів. В українській, зокрема карпатській, дерев'яній різьбі широко відоме коло з шістьма променями-пелюстками, яке називають «громовим знаком». Його вирізають або винилюють на сполоках і на причілках хат «від грому», щоби блискавка не вдарила в дім. Етнографія дає нам багато прикладів застосування цього знака: його вміщують на солонках (сіль була колись найбільш цінним продуктом харчування), на скринях для посуду, на ткацьких верстатах, на діточих колисках, на ритуальних чашах, одним словом, на всіх тих предметах, які пов'язані з особливою цінністю і потребують особливої опіки.

У слов'янській етнографії добре описано обряди, пов'язані з двома сонячними фазами — весняним рівноденням і літнім сонцестоянням (Івана Купала). В обидвох випадках важливу роль відіграє колесо, яке імітує Сонце. Колесо обмазували дьогтем, обвивали солом'яними жгутами і, запаливши солому, спускали це запалене колесо в ріку, або ще підпалювали його біля ватри, а потім відкочували в сторону від вогнища (на Купала), що очевидно, мало символізувати зменшення дня і сонячної сили в другу половину літа.

Крім лінійно-геометричних накреслень, на Писаному Камені знайдено й антропоморфні петрогліфи — стилізовані людські постаті з піднятими над головою руками. Дуже подібні «адоруючі до ісба» фігури знаходяться серед II категорії петрогліфів Дітреу (Румунія). Згідно з Г. Бако вони датуються VIII—IX століттями і пов'язані з карпато-балканською культурою часів першого болгарського царства. Карпатські петрогліфи можна

співставити з так. зв. «ляпідес паганорум», що в перекладі з латини означає «поганське каміння» — так монахи починаючи з VIII ст. називали місця поклоніння у карпатського населення. Подібні до наших петрогліфи є і в Румунії, Югославії, на Чесько-Моравському пограниччі, а їх поширення територіально і хронологічно співпадає з границями розселення більх хорватів. Карпатські петрогліфи, типу тих, які ми бачили на Писаному Камені, представляють міжплеменні культові центри, які виникли не пізніше VIII—IX ст. Завершальний етап їх функціонування можна визначити по висіченіх з верху старих зображеніх хрестах з розширеними кінцями, що мало, очевидно, символізувати «погашення» язичницького культу. Такий тип хрестів був поширеній у Центральній Європі в XII—XIII ст. Присутність християнської символіки на скелях, які були об'єктами обожнення язичників, свідчить про довготривалий процес християнізації населення карпатського регіону.

Цікавими легендами оповита також гора Баба Людова біля Гриняви у Косівському районі. Географ В. Поль, у першій половині XIX ст. вивчаючи наші гори, лишив таке повідомлення: «Є то найвищий щит гористого пасма, яке відривається від головного хребта Бешад, поміж глибокими долинами Білого і Чорного Черемошу. Хребет того пасма, разом з горою Баба Людова, є водорозділом між тими ріками... Пасмо то тягнеться аж на кілька миль до Устерік, де два рамена Черемошу (Чорний і Білій) зливаються в одне русло. Підніжжя Баби поросле густим ялинковим лісом, завалене неприступними величезними уламками скель і поваленими лінами старих дерев.

Зйті на щит Баби від Буркута можна за 1,2/2 години, від Гриняви — за 5—8 годин. Вершина тої гори вкрита величезними валупами... Баба Людова для села Гриняви є тим, чим є долина Черемошу для району Жаб'є. Снігу чи леду серед літа тут трудно застати, хоча серед червня хребет Баби побіля Баби Одокії на пасовищі вкритий снігом.

Всередині тутешніх скель, згідно Шнідлера, залягають мідні і олов'яні руди... Поміж мешканцями в тій околиці поширені перекази про закопані в тій горі скарби і не один гуцул запевнить, як на власні очі бачив палахкотіння грошей в тому місці...

Розповідають, що на вершині Баби стояв колись замок — кочовисько первісних предків сьогоднішніх гуцулів, витіснених колись з урожайних долин Покуття... За часів існування домініканських урядів, бувший мандатаріуш (лат. «уповноважений» або «особа, яка одержала мандат».— М. Б.) з Жаб'є, кілька разів з чотирма десятками людей заходив на вершину Баби, роблячи там якісь пошуки, і де згідно оповідей жаб'єнських гуцулів, видобував якісь кам'яні плити з нумерами чи гірограмами. Про ті пошуки ніхто

однак вже не пам'ятає і трудно навіть між гуцулами щось детальніше довідатися... Поміж людей в долинах над Черемошем і Прutом існує назва якоїсь неприхильної богині і сніжниці — Баби Одокії, яка за народними переказами, може нагло змінити погоду, наслати зимою купи снігу, а влітку сильну бурю з градобоем... Часто зимою увечері на людських зібраннях про неї багато розповідають».

Мабуть, перекази про Бабу Одокію мають якесь відношення до Баби Людової і до знайдених у ній таємничих «плит з нумерами чи гірограмами». В жодному іншому місці наших гір не знаходимо не лише назви Баба, а й похідних від неї топонімів.

ЧІІ СТОПИ ВІДБИЛИСЯ НА КАМЕНЯХ?

У різних місцях Європи на поверхні каменів, уламків скель, в гротах та печерах можна зустріти викуті зображення людської стопи. Ці зображення різняться за виглядом і розміром, а також ступенем стилізації.

Сліди стіл ніг повсюди, у різних країнах, від дуже давніх часів обожнювали, у місцевого населення до них була надзвичайна шана. У численних переказах, оповідях та легендах говориться, що ці ступні на камені витиснула сама Пречиста Богородиця. Такі камені-слідовики вславилися як чудодійні, що мають властивість зцілювати. Прочани не тільки з довколишніх сіл, а інавіть здалека приходили до таких каменів, чуючи про їх помічну силу. Особливо цілющою вважалась вода, яка збиралась в викутій «стопі» після чергового дощу.

На Україні камені-слідовики здавна привертали до себе увагу. Спершу такими незвичайними каменями, перед якими падав інколішки і молився люд, природно, зацікавилися місцеві парохи і, мабуть, не можучи нічого відіяти з такою adoratio пібіто звичайних глиб, оголошували вибиті на ньому зображення стопи за слід Богородиці.

Не менше зацікавлення викликали такі камені у краєзнавців або й просто любителів старовини. Свої враження від побаченого, а також надзвичайно цікаві перекази місцевого люду про сліди на камені краєзнавці занотували у подорожніх замітках, путівниках, часом писали невеличкі дописи у місцеві газети та часописи. Правда, рідко коли в тих замітках можна зустріти детальні описи чи рисунки згаданих слідів. Не це було важливим для тих первісних дослідників. Головне було — звернути увагу читача на дивні речі, які все ще мали місце у тогочасному цивілізованому суспільстві.

Одним з найзначиміших місць поклоніння, ба, навіть,— ма-

сового паломництва до сліду на камені, був Почаїв на Кременеччині, широко відомий своїм собором та монастирем.

Історик Я. Німцевич в «Історичних подорожах» (1859), пише, що «...в скелі, на якій збудована церква, з місця, де Пр. Богородиця, витиснула форму своєї стопи, витікає цілюще оздоровче джерело. В тій же скелі можна бачити печери, в яких проживали перші монахи Василіанни та пустельники. Здається, вже у XIII ст. законники мали там мешкання і церкву. Монастирські акти під 1662 роком свідчать, що біля церкви видно витиснуті на камені ступні ніг Пр. Богородиці, які вже на тому місці відомі чотириста років... Вівтар, у якому ступня Пр. Богородиці постійно є наповнена не-вичерпною водою, стоїть між двома філіями, від землі до країв викладених дзеркальцями... Ту воду зі «стопи» Пр. Богородиці люди набирали у пляшечки і тут же на тасемці зав'язували собі на ший... Ніжка Пр. Богородиці є настільки мала, як ніжка дво-річного дитяти. Подібну другу ніжку можна бачити за милю звідси — у Підкамені... Тривали довгі дискусії про правдивість тих ступнів і погодилися, накінець, що вони обидві є правдиві: «Пр. Богородиця одною ногою стала в Почаєві, другою — в Підкамені, і в обидвох місцях витиснула свою сліди».

В бібліотеці Ординації Красинських переховується стара українська Евангелія, видрукувана в Почаєві у 1780 р., на шкіряній оправі якої, крім витиснених постатей святих, також є зображення святої стопи в сяючому промінні.

В Підкамені на Бродівщині з дуже давніх часів теж відомі «відтиснуті» на камені сліди ступень Пречистої Богородиці. У 1739 році монахи збудували над цими ступнями дуже гарну каплицю. І коли згоріла українська церковця, що стояла біля скелястого моноліту — Каменя (довкола цього ще дотепер із землі подекуди визирають вершочки кам'яних хрестів цвинтариська), то у 1788 році українцям віддали згадану капличку Пречистої Богородиці. При «передачі», правда, позбавили її найсвятішої реліквії — самого сліду стопи Богородиці. Домінікані вирізали цей слід і разом з монолітом перенесли у розташований поруч костел при кляшторі.

Цей камінь в костелі бачило багато людей. Він має квадратну форму зі стороною 0,65 м, на поверхні, справді, видніється слід у вигляді стилізованої людської стопи довжиною 34 см і шириною всього 5 см.

Прочані ще до недавнього часу дуже побожно ставилися до цього каменя. Через те, що окремі відвідувачі, як пише М. Барух (1907), протирали той слід на камені піском, то зображення дуже стерлося.

Одна з багатьох легенд про підкамінський камінь-слідовик каже, що ще до побудови на місці слідів Богородиці каплички,

один мельник захотів той камінь зі стопою видобути із землі і взяти до свого млина. Тільки почав завзято підкопувати той камінь з усіх сторін, аж тут раптом відняло йому руки: вони ніби скам'яніли і не слухалися попри всі його старання. В такий спосіб мельник дійсно переконався, що ступня є чудотворна і вимагає до себе великої шані.

Подібні сліди стіп на каменях є також в інших районах України та в сусідніх державах.

Поблизу села Пришивальня Васильківського ловіту під Києвом на скелях біля ріки Ірпінь місцеві мешканці покізують приїжджим відтинки ніби людських стіп та кінських копит. У середині минулого століття історик О. Новосельський записав у тому селі такий переказ. Одна дівчина, будучи дуже спраглою, побачила на дорозі два «слідки», повні води. Були то сліди ступні Пресвятої Богородиці. Випила вона з них води і раптом відчула, що скоро стане матір'ю. Дійсно, за деякий час народила вона двох синів. Один з них після численних рицарських пригод оженився з королівною, другий — разом з братом довго володарював над всією державою.

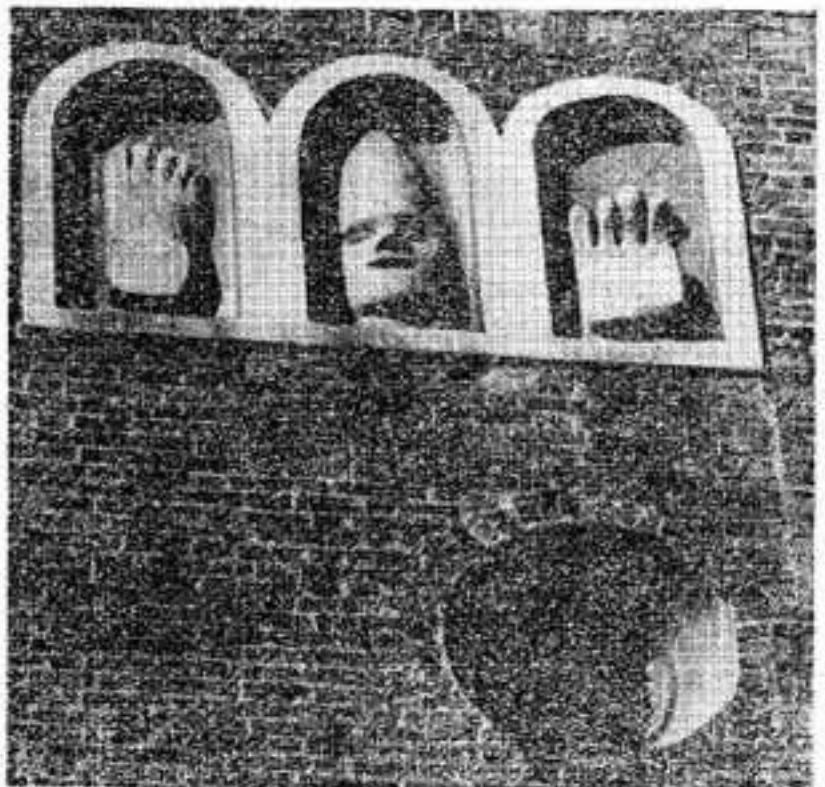
У статті «Волинська Швейцарія», надрукованій у часописі «Наша Батьківщина» ч. 6 за 1939 рік, автор, ім'я якого скрите за ініціалами «А. Б.», пише, що в селі Бережцях на Кременеччині на лівому березі Ікви є так звана Божа гора. З тої гори підносяться величезна скеля, а на ній — капличка. Поблизу каплички на скелі видніється заглиблення у формі людської стопи. Стока така ж, як на скелі в Почаєві, — зауважує автор.

Ще один слід стопи на камені в околицях села Паньківці на Бродівщині зафіксував в минулому столітті першокласний краєзнавець і великий любитель старовини Антоній Шнайдер. Він пише, що той камінь місцеві селяни називали Пробута або Пробитий Камінь. У ньому було вирізьблене заглиблення, що нагадувало людську стопу, яке в давні часи служило довколишнім селянам за якийсь релігійний символ, бо воду, яка збиралася в цьому заглибленні після дощу, вживали як ліки при різких хворобах.

Цікавими в цьому плані є також зображення людських розкритих долонь, вибитих на каменях.

Леоп. Козловський у статті «Камінь з викутою долонею з Бишева», надрукованій у Відомостях Археологічних у 1921 році, том VI, пише, що поблизу дослідженого кургану знайдено камінь з виразно викутою на його поверхні людською долонею, яка дещо більша від звичайної, з п'ятьма стуленими вглибленими пальцями і долонею, зовнішні контури якої зазначені рівчиком. З тим каменем пов'язана легенда, що ту долоню відтиснув диявол, який ніс той камінь, аби збурити його на Ченстохову, але на полях поблизу Бишева впустив додолу».

Додамо, що подібні «відтиски» людської долоні на камені вмуровані у східний портал дрогобицького костелу, нинішній вигляд якого сформувався остаточно у XIV ст. Долон і стопа з двох сторін оточують величезне зображення людського обличчя — парсуни, яке теж виконано в камені. А. Росцишевський опублікував у 1828 році перекази дрогобичан, які стверджували, посилаючись на якісь давніші джерела, що той великий камінь з головою (а з ним, очевидно, і розташовані по боках парсуни зображення) було



Личина, стона і долоня на східній стіні
Дрогобицького костелу XIII — XIV ст.

знайдено ще в часі викопування ровів під фундаменти костелу і що там внизу, під костелом, ще дотепер лежать частини потрощеної поганської фігури, з якої власне і походить згадане зображення. А. Росцишевський припускає, що воно справді, як переповідають, могло належати якомусь поганському кам'яному ідолу, що в часі християнізації, мабуть, був розтрощений і закопаний на місці, де пізніше поставили костел. Проте дослідник не відкидає й усне пояснення тамтешнього пробоща, що колись був звичай ставити подібні пам'ятники в образі голови Біскупа на знак посвячення храму.

Найближчою аналогією зображенням на дрогобицькому костелі є камінь з «відтиском руки», який знаходиться під вівтарем у костелі села Жирівці Слонімського повіту (Польща). Цей костел відомий чудотворним образом Матері Божої, де вона, за повір'ям колись об'явилася (за: Балінський. Стародавня Польща. 1846, т. III, с. 684). Камені з двома стопами відомі з Мацієвич Гарволінського повіту (цит. за: Кульвіч. Живе каміння) (Земля, ч. I, IV, I).

Камені з вибитими на них зображеннями людських стіп або долонь дуже рідко де збереглися донині. Час, а в основному — люди, систематично инишили такі пам'ятки, розбиваючи їх або вживаючи для господарських потреб (клали камені у фундамент, ставили на поріг перед домом і т. ін.). Очевидно, в давніші часи подібних пам'яток було значно більше, такі камені вважались за святі, які мали чудотворні властивості, до них була відповідна шана. Тільки в рідких випадках, коли камені зі слідами оголошувалися реліквіями християнської церкви, тільки тоді до таких пам'яток різко мінялося відношення: від попереднього занехаяння та гоніння — до поклоніння і справжньої адорації.

Частини з вищезгаданих пам'яток може походити ще з дохристиянських часів і означати чи символізувати, як це припускає Л. Козловський вслід за М. Барухом, різновид персоніфікації Божества. На місці з'явлення чи постійного перебування таких божеств вибивали його ступні, рідше — долоні.

Точне визначення епохи, в якій подібні пам'ятки були зроблені і встановувались як символи якогось поганського божества, поки що, без проведення археологічних розкопок на місці таких пам'яток, видається передчасним.

КАМ'ЯНІ ІДОЛИ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Кам'яні фігури зустрічаються практично в усіх куточках Євразії. Створені вони були різними народами і в різний час. Навколо проблем, пов'язаних з цими пам'ятками на протязі віків, а особливо XIX-XX ст., виникла дуже обширна література. Кам'яні фігури стали традиційною сферою зацікавлень українських археологів. Стараннями останніх грутово досліджено кам'яні баби в причорноморських степах і в прилеглих зонах Лісостепу.

Значно менше уваги приділялося кам'яним фігурам, розташованим на Поділлі та в Галичині. В окремих працях ставиться під сумнів сама можливість їх існування західніше Збруча.

З праць археологів довоєнного періоду дізнаємося, що на Галичині (в т. ч. на Галицькому Поділлі) було відомо 38 місць, де

стояли кам'яні фігури. Місцеве населення називало їх болванами або бабами.

Історію вивчення цих пам'яток умовно можна поділити на два періоди: перший — від часу найдавніших згадок про кам'яні фігури і до кінця XIX ст.; другий — до 20—30 рр. нашого століття.

Перші відомості про фігури знаходимо в рукописі першої половини XVIII ст. «Історичні фрагменти про Червону Русь» автора С. Коритка. В середині XIX ст. окремі повідомлення про кам'яні фігури вміщують у своїх працях П. Жегота, Я. Крашевський, А. Кон, А. Кіркор. Спробу підсумувати усі ці розрізнені повідомлення про галицькі кам'яні фігури вперше зробив А. Шнайдер.

Другий період започатковує вже нове покоління дослідників. У 1907 році в Записках НТШ Василь Карпович (псевдонім Богдан Януш) друкує невелику статтю про одну з кам'яних стел Тернопільщини. І, мабуть, під враженням її справді сарматського походження, Б. Януш висловлює припущення, що кам'яні баби в Галичині не слов'янського, а, найімовірніше, монголо-турецького походження. Винятково повну бібліографію про фігури і їх розташування подає Б. Януш у своєму каталогі старожитностей.

Невеликі статті про окремі фігури вміщують на сторінках то-гочасних газет і журналів В. Антонович і В. Деметрикевич.

Ще однією спробою узагальнити усю зібрану на той час інформацію стала праця Я. Соколовської, присвячена кам'яним фігурам Польщі і України. Злокалізувавши на карті відомі їй фігури, Я. Соколовська виділила «східне згрупування в межах Червоної Русі», «Приморське згрупування» включно із Східною і Західною Прусією, і невеликий осередок розташування кам'яних фігур на лівобережжі верхніх приток Вісли. Уесь зібраний матеріал дослідиння поділила на три групи. Перша — зображення божеств. З українських пам'яток до неї ввійшла фігура з Лопушної (див. нижче) і Збручський ідол. До другої групи, названої «кам'яні баби», зараховано фігуру зі Звенигорода (див. нижче). До третьої групи — «пам'ятки відмінного, чітко не окресленого значення» — віднесено моноліт з Підгороддя (див. нижче).

Починаючи з 1950-их рр. на Україні відновилося перерване війною зацікавлення кам'яними фігурами. Стараннями В. І. Довженка, М. Ю. Брайчевського, Б. О. Тимощука, І. С. Винокура та Р. В. Забашти на Поділлі і Буковині відкрито десяток нових фігур, проведено розкопки в районі знайдення Збручського ідола.

В Польщі за післявоєнний час зацікавлення кам'яними фігурами не виділилося в окрему галузь досліджень. Статті, присвячені цій темі, мають описовий характер і покликані перш за все ввести в науковий обіг раніше невідомі матеріали.

На теперішній час відається можливим продовжити розпочату

вищезгаданими дослідниками працю з вивчення кам'яних фігур на Західній Україні. Підсумувавши увесь зібраний ними матеріал і нанісши на крупномасштабну карту всі місця, де, згідно з джерелами та літературою, стояли кам'яні фігури, ми дійшли висновку, що на західноукраїнських землях ці фігури творять чотири більш-менш чітко окреслені осередки і ряд поодиноких пунктів поза межами цих осередків.

Розтоцький осередок знаходиться в північно-східній частині Бібрсько-Перемишлянського природного району і займає всю центральну частину Розточчя. В цих місцях з літератури відомо 8—10 кам'яних фігур. **Рогатинський осередок** знаходиться в Придністровському Опіллі в околицях Рогатина — Липиці. **Західно-подільський** — займає значно більшу територію, яку можна окреслити у вигляді трикутника з вершинами Бучач — Гримайлів — Борщів. Цю територію поширення фігур не можемо виділяти в цілком окремий осередок з чітко визначеними межами, оскільки зі східного боку по тамтоді бік Збруча на Поділлі теж відомі кам'яні фігури. Тому, в цьому випадку, маємо більше підстав говорити про східну та західну частини одного великого Подільського, або Середньодністровського, осередку знаходження кам'яних фігур. **Підкамінський осередок** виділено в околицях смт Підкамінь на Бродівщині, в найбільш висунутій на північний захід частині двох західноподільських кряжів — Товтрів і Медоборів.

Маємо теж інформацію про кам'яні фігури поза межами згаданих осередків: дві фігури між Рава-Руською і Кам'яною-Бузькою, дві фігури між Хотимиром і Коломиєю в західній частині Пруто-Дністровського межиріччя, одна фігура під Дрогобичем і одна на березі р. Свічі на Стрийщині.

Всього нараховується 38 пунктів з кам'яними фігурами. Розглянемо найбільш цікаві з них.

Розтоцький осередок розташований у північно-східній частині Бібрсько-Перемишлянського природного району і займає північні ділянки Жидачівського і Миколаївського районів Львівщини, північно-східну частину Перемишлянського і увесь Пустомитівський район. З літератури відомо про існування в цих місцях до десяти кам'яних фігур — болванів.

Одна з таких фігур біля с. Звенигорода Пустомитівського району привернула увагу дослідників ще в минулому столітті. Однак фахове дослідження її було проведено у 1910 році археологічною розвідкою В. Гребеняка і В. Антоновича. Фігура стояла на околиці села в урочищі «Підкамінь». Була під два метри висотою обтесана грубими сколами у вигляді людської постаті, у верхній частині виразно виділена голова, яка плавно переходила в тулу. Нижче до ніг брила помітно звужувалась. На обличчі на місці

очей, уст і носа були ледь помітні плиткі заглиблення, а на грудях — десять рисок, які зображали, мабуть, пальці. Б. Януш, коли оглянув цю фігуру, зауважив, що згадані риски йдуть променисто з однієї точки. Серед селян переповідалися різні чутки і легенди про цей камінь, його дуже шанували. Навіть коли місцевий ксьондз Білинкевич перевіз цей камінь під церкву і вклав на поріг перед огорожею, селяни все одно продовжували вірити в помічну силу цього каменя при усіх хворобах. Для того, щоб зцілитися, достатньо було, на їх думку, перевернути брилу на другий бік.

В 1960-их роках між с. Клісслом і с. Прибліллям Жидачівського району в урочищі «Цегольня» стояла кам'яна фігура, звана «Баба» або «Дівка». В 1974 році тодішній директор школи Михайло Карадюс перевіз її до Львівського музею історії релігії, де вона зберігається до сьогодні (Книга надходження. Головна інвентарна книга, збірка фондів археології, с.18, Ар-79). Фігура має вигляд дуже стилізованої людської постаті, розміри 225 x 50 x 38 x 30 см, в перерізі прямокутна. У верхній частині чітко виділено округлу голову, яка переходить у трохи ширший тулуб. Низ фігури зауважений, а з самого споду — заокруглений. Уся поверхня, крім нижньої частини, яка, очевидно, була вкопана в землю, дуже виїтрана, густо всіяна луночками.

У середині XIX ст. у Львові на горі Шемберга павпроти Головної пошти під час викопування ровів під фундамент Цитаделі в південно-західній стороні тераси було знайдено грубо обтесану



Божище на горі Шемберга у Львові
(рисунок П. Жеготи 1840 р.)

кам'яну брилу, з одного боку якої виступав навпрочуд реалістично висічений чоловічий торс, оголений до пояса. Фігура мала округлу голову майже без ший, ліва рука спочивала на грудях, а права була спущена донизу. На обличчі на місці очей були досить глибокі западини, які могли бути призначені, на думку П. Жеготи, до вкладання в них якихось дорогоцінних каменів. Висота виступаючої над землею фігури в момент, коли її оглядав П. Жегота, становила півтора ліктя (приблизно 1,3 м), а товщина внизу на рівні живота доходила до 3/4 ліктя. Під опущеною правою рукою виднілася стрічка паска, що оперізував фігуру попереck живота. Над головою з тилового боку обтіски не було видно, а залишились лише сліди грубо виламаної породи. На думку дослідників, це свідчило, що колись та фігура була вмурована в стіну, а потім відбита.

Після віднайдення фігура довго залишалася на Цитаделі до половини вкопаною в землю, і лише десь в 1860-их роках її було передано до Музею Оссолінських. А вже у 1876 році А. Шнайлер писав, що знайдена на Цитаделі фігура «...кілька років валялась в городі під стіною будинку бібліотеки, аж поки, нарешті, за керування М. Дідушицького десь безслідно зникла. Напевне, ту фігуру було взято робітниками до naprawи каналу».

Крім описаної фігури, із землі поблизу неї, на горі Шемберга (Цитаделі), було витягнуто «...величезні кам'яні плити, укладені одна до одної не хаотично, а людськими руками... Кілька років раніше тут було знайдено плити, подібні до тих, які зустрічаються на давніх поганських вівтарях, і разом з ними було викопано рештки перепалених людських кісток та бронзові прикраси в глиняних урнах».

З літератури відомо про існування на Розточчі ще ряду кам'яник, які з певним застереженням можна зараховувати до кам'яних фігур. Біля с. Водників Перемишлянського району на границі зі Звенигородом на початку століття із землі стирчав кам'яний стовп. Близько с. Підгородища того ж району по дорозі до сусіднього села Романова лежав великий моноліт з пісковику, який перед тим було виорано на полі і залишено біля дороги.

Кам'яні фігури відомі і поза межами згаданого осередку. Одна з них знаходилася біля с. Кам'янки-Волоської Нестерівського району в частині села, яке називалося Кам'янка Лісова. Фігура у вигляді обтесаного стовпа, який селяни називали «Баба», стояла на невеликому підвищенні серед мочариськ поблизу урочища «Баба». З цією фігурою пов'язують назву сусіднього урочища — «Буданс». Ще одна кам'яна баба стояла на околиці с. Жовква Кам'яно-Бузького району.

Підкамінський осередок розташований на північно-західному краю двох найбільших західноподільських кряжів — Товрів і

Медоборів, які поблизу смт Підкамінь переходят у Південнолинське плато. Довкола селища Підкамінь Бродівського району простежується невелике згрупування кам'яних фігур, відокремлене від західноподільського і розтоцького осередків.

Село Паїківці Бродівського району розташоване на підніжжі пагорба, який має назву Баба, або На Бабі. Як і в попередньо описаних місцевостях, ця назва походить від кам'яного болвана, який в давніх часах стояв на тому пагорбі. Згідно з А. Шнайдером, та фігура мала досить великі розміри і зображала дівчину в кожушку, в ярмулці чи чепці на голові, з виступаючими персами, опущеними руками і відбитими ногами. На грудях у неї була вижолоблена діра, яка за переказами селян, походила з того, що давніше молодь навколоїших сіл, щоби розпалити в собі ще більшу любовну жагу, вишкробувала всередині болвана. Те, що зішкрабали, вживали також при різних недугах як цілющі ліки. А. Шнайдеру вдалося зібрати докази, що тому ідолу віддавали якусь честь як божиці навіть у XVII ст. Тоді ж відбувалося масове паломництво до кам'яної фігури, «Болван, про якого мовилось вище, стояв давніше на величезній безформній плиті-моноліті... Зрушеній зі своєї давньої підстави і значно пошкоджений, лежав той болван довший час закопаний в землю, після чого лежав на домініканському полі сьогоднішнього пана з Паїківці Дармоноса. Кільканадцять літ тому, покрошив його піменецький колоніста Гайн з сусіднього присілку Маленіська, вживши частину з того каменю до будівництва нового дому. Решту, яку скарбовий лісничий Крижанівський не дозволив забрати, лежить у віддалі 150 кроків від існуючого в тому місці джерела на вlossenській сіножаті, яка належить до Підкаменя».

Крім того болвана в давні часи існував в тому місці ще один камінь — Пробитий Камінь або Пробута званий. Вибране в тому камені заглиблення у вигляді стопи служило давніше селянам за якийсь релігійний символ, а вода, яка збиралася в нім після дощу використовувалася як ліки при різних слабостях».

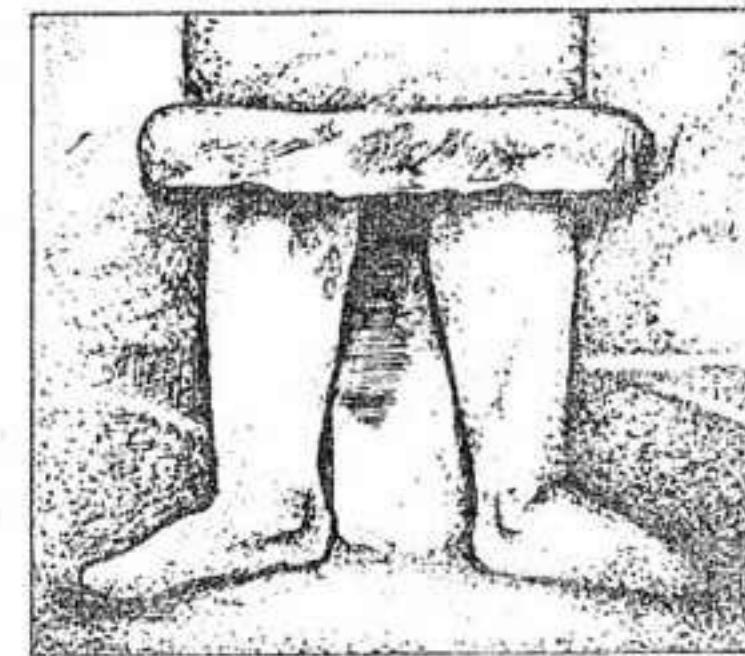
У 1840-их роках автор заситованого уривка А. Шнайдер переглядав в економічному архіві Собеських у Жовкові інструкції краківського каштеляна Якуба Собеського до порядників та економів ключа Золочівського і Озерянського, і між різними вказівками знайшов спеціальне нагадування «...щоби забороняли підданим перегринації на Бабі біля божища». Ця інструкція доводить, пише А. Шнайдер, що «в давні часи народ з тієї околиці був проникнутий великою шаюбою до того божества» уривка з літопису, є топонім «городище» поблизу підкамінського монастиря (у 1730 р. на місці городища збудували велику однотерикову кам'яницю).

Рогатинський осередок розташований в Рогатинському і При-

диєстровському Опіллі, займає Рогатинський, північну частину Галицького і прилеглу зі сходу територію Бережанського району. З літератури відомо про існування в цих місцях прийманих шести пунктів, де, судячи зі всього, були кам'яні фігури.

Біля села Липниці Гірної Рогатинського району на вершині розлогого пагорба, який зветься «Бабою», за давніх часів стояла «кам'яна фігура якогось божества званого Бабою». Сліди тій фігури вже запопали, бо її було знищено ще в XVII віці, а згадка про неї була при Рогатинському костелі».

Про існування в селі Лопушна Рогатинського повіту кам'яного божища довідуємося з праці В. Щербаківського, вміщеної в ЗНТШ, т. 98, за 1910 рік. Крім детального опису, В. Щербаківський подав також фотографію божища, зняту зі сходу. Близьку за змістом інформацію про лопушнянського ідола подав через два роки В. Антонович у праці, яка називалася «З мандрівок по Галичині»: «...Чим раз частіше чуємо про знищення то тут, то там дуже цінних пам'яток старовини.. Жертвою несвідомості стала також надзвичайно цікава доісторична кам'яна фігура в селі Лопушна.



«Ноги», які відійшли від Лопушнянського божища
(Національний Музей у Львові)

Коли про неї довідався місцевий ксьондз, то наказав розбити фігуру, а на залишенні частині наказав поставити хрест, хотічи, маєть, в такий спосіб виразити зверхність Христа над поганством».

(Першоджерело цієї інформації подає В. Антонович в одній з наступних своїх праць «...найстарший в селі селяни пригадував, що багато років тому, на тому місці стояла поганська фігура, яку сто років тому, один місцевий пробощ наказав знищити». Знищіння фігури в Лопушній відбулося приблизно у другій половині, XVIII ст.).

«Як виглядала, чи мала на собі якісь написи та фігура, — продовжує далі В. Антонович, — того вже не знаємо, лише із збереженої частини з викутими з двох сторін ногами, можемо догадатися, що мала два або більше лиця, словом, могла бути другим «Світовидом», подібним до знайденого в Збрuczі».

У 1918 році Василь Карпович стверджував, що А. Шнейдер зробив фотографії решток кам'яної баби, знайденої у 1850 р. в ріці Липниці. Мабуть, у цю інформацію вкрадлася якесь неточність, бо лопушнянське божище — ціле, стояло в селі довший час нерушене і, як стверджують самі селяни, було зумисне розбите священиком на кавалки. Рештки його так і лишилися лежати на місці. Отже, ні про яке «витягнення з води» не може бути мови, принаймні відносно лопушнянської фігури. В такому разі логічно припустити, що А. Шнейдерові у 1850 році пощастило відшукати кам'яну фігуру з Липниці Гірної, згадану вище, яку могли скинути в ріку після її знищенння у XVII столітті.

У 1921 році В. Антонович ще раз звертається до теми лопушнянського божища і, крім переповідання вже відомих фактів, вперше подає докладні відомості про обставини відкриття цієї надзвичайно цінної і цікавої фігури. За його даними, фігура зображала «дві людські постаті вище природної висоти, які були з'єднані плечами одна до одної, звернені лицями до півдня і півночі. Нижня частина тіла була прикрита спадаючою по коліна тунікою, яку творили плити нал ногами і трапецієвидний чотиригранник». В. Антонович зробив тоді дуже важливий висновок, а саме: лопушнянська фігура не була, як інші божища (скажімо, Збрuczький ідол) витесана з однієї монолітної брили, а складалася з окремих частин. (Тобто, була зберіною, що полегшувало її перенесення і монтування на новому місці, її легко і швидко можна було розібрати в час якоїсь напасті і т. ін.). І тому, припускає В. Антонович, частково заперечуючи свої попередні припущення, лопушнянська фігура була не розбита, а розібрана. З верхньої частини фігури був викутий (очевидно, за наказом священика) хрест висотою 4,64 м, який поставили зверху на добре збережені ноги божища. «Те, що хрест викутий саме з божища, а не з якогось іншого матеріалу, — пише В. Антонович, — підтверджується великою кількістю уламків, які знаходяться довкола пам'ятки, з того самого пісковику, з якого зроблені хрест і ноги».

«За факт слід вважати, — пише В. Антонович, — що хрест був

викутий пізніше, ніж ноги. В християнських часах не прийнято було робити фігури з двома постатями, бо якби лопушнянська фігура зображала дві постаті святих, як відома фігура під Краковом, то в такому разі пізніше ці фігури «святих» не переробили б на хрест. Поза тим, лишається єдина можливість віднесення цієї пам'ятки, згідно з переказами людей, до дохристиянських часів. Як далеко за Х ст. сягає вглиб час існування божища, на це могли б відповісти аналогії двоосібних добре датованих фігур, а таких до цього часу не знаємо».

Основна відмінність пам'ятки з Лопушної полягає в тому, що складена вона з окремих, осібно витесаних плит. Крім того, дуже детально, на відміну від типових «кам'яних баб», має вимodelовані ноги, особливо стопи. Це вирізняє лопушнянську фігуру в окрему групу стародавнього камнітесного мистецтва. Сама фігура зображала, на думку В. Антоновича, котрогось із місцевих слов'янських богів, якого через відсутність тулуба і атрибутів відгадати неможливо.

На початку століття археологічною розвідкою Василя Карповича і Володимира Антоновича обстежено також кам'яну фігуру, звану «Заклятий Камінь», в селі Підгороддя Рогатинського повіту. Фігура мала висоту 230 см. Нижня частина, витягнута з землі, мала сліди обробки у вигляді грубих сколів. На висоті 105 см фігура різко звужувалася і переходила у стовп шириною 30 см, майже квадратний в перерізі. Горішня частина фігури була старанно обтесана і зашліфована з трьох сторін. (Четвертої сторони, яка лежала до землі, В. Карпович і В. Антонович не бачили, тому про її вигляд з цього боку можемо скласти уявлення лише з чіткої фотографії, зробленої в червні 1917 року сіловими стрільцями отамана др. Никофора Гірняка, які, обкопавши і піднявши «Заклятий Камінь», зняли його з усіх сторін, фотографуючись разом з ним. Згадане фото поміщене у статті О. Н. «Гей, на Івана, гей на Купала» в часописі «Вісник Союза визволення України», Львів, 1917, ч. 157, с. 425—426. Власне, з цього знімка видно, що четверта сторона горішньої частини «Заклятого Каменя» мала сліди грубо виламаної породи).

Верхня частина плити на кінці плавно заокруглена від тильної сторони до переду. На боці фігури є вигравіюваний малюнок людської руки — долоня зі складеними пальцями, але без витягнутого вказівного.

До 1890 року «Заклятий Камінь» стояв на городі Андрія Бойкевича. Серед селян камінь був завжди у великій пошані: в літню пору довкіль цвіли квіти, а на зиму його покривали соломою, «аби не мок». З часом моноліт почав хилитися, і, аби він не придушив котрогось з дітлахів, Бойкевич його підкопав і остаточно звалив додолу.

Викопуючи камінь, Бойкевич натрапив на глиняний посуд, наповнений кістками, серед яких була більша частина барабанчої шелепи. Ця знахідка послужила причиною припущення про тюркське походження «Заклятого Каменя» з Підгороддя, оскільки під час розкопок подібної, але значно вищої кам'яної плити біля с. Заздрості Теребовлянського повіту, яка мала на собі старотюркські (сарматські) тамги, теж виявлено глиняне начиння і кости барана.

Після першої світової війни, за свідченням окремих осіб (інформація потребує уточнення), «Заклятий Камінь» з Підгороддя було перевезено до Рогатина і встановлено на подвір'ї української гімназії. Вірогідно, ініціатором переселення ідола був тодішній директор гімназії відомий український письменник і громадсько-політичний діяч Антін Крушельницький. Останній раз «Заклятий Камінь» бачили наприкінці 1920-их років вмурованим у фундамент однієї з будівель на території Рогатинської гімназії.

Знаємо ще про ряд малодосліджених пам'яток. Так, на східній околиці м. Рогатина, на пагорбі, званому «Баба», де зараз стоїть церква Трійці, в давні часи стояла кам'яна фігура «Баби», від якої походить, очевидно, і назва пагорба. В літературі зустрічаємо також згадку, що біля села Славянтин Бережанського повіту на захід від гмінної границі із землі стиричала кам'яна обтесана брила, звана «Чортів Пес». В літній пору пастихи палили в камені, «аби спалити чорта, який носив колись пса на Чортову Гору під Рогатином».

Поетично, з цікавими подробицями описав похід січовиків до «Заклятого Каменя» у 1917 році згаданий вище отаман др. Никифор Гірняк: «...16-ть чоловік вибралися з коша до старого передмістя Рогатина, що називається Підгороддє, відвідати подобу старого бога Велеса, викопану там перед самою війною. Вістку про се отримав я від професорів української гімназії в Рогатині й зараз зорганізував прогулку».

Дійсний її провід мав «свуйко» Леонтович, найсильніша людина з цілого коша. Він узяв з собою великий топір і, застромивши його за пояс, виглядав, як жрець старого бога. «Принесемо Велесові збіжжя в жертву» — жартували дорогою стрільці.

Від рогатинських професорів знали ми лише, що подобу Велеса знайшли на обійстю одного господаря, що тамошній священик, освічена людина, дуже зайнявся тою знахідкою, що біля подоби знайдено череп барана й решту костей звіряти, очевидно, з принесеної жертви, та що хотіли його перевести до Рогатина й установити перед гімназійним будинком, але треба було робити на те окремий, дуже місцій віз — і через те сирава перевозу затягнулася. А як вибухла війна, вже годі було займатися тим.

Перед селом стрічаемо стару бабусю, поморщену та згорблену,

«Бабусю», — питаемо, — «є тут у селі стародавній камінь?»

— «Є».

«А що се за камінь?»

— «Заклятий».

«А у кого він є?»

— «У господаря, Бойкевич називається, але то на ґрунті його жінки».

Ідемо далішне шукати Бойкевича. А за нами збирається іде сільська дітвора, жінки й дівчата. Як мак, цвітуть. На дворі ясно й тепло. Тільки тінь воєнної журби лежить на лицах усіх, з віймкою дітвори. Приходимо на обійстю Бойкевича. У воротах зустрічає нас господар Андріх Бойкевич. Вдаємося з ним у розмову. Він має вже 62 роки. Його покійна жінка Катерина, на ґрунті котрої пристав, походила з Гудзів, а сей ґрунт мала по маминім батьку Степані Задорешкім. Відколи він запам'ятав, «заклятий камінь» стояв навпротець в городі, звернений фронтом до гостинця, що веде з Рогатина до Львова. Кругом того каміння був цвітник, бо шанували той камінь здавна. І оборогом його пакривали, аби не мок. А як він похилився, почав Андріх копати під ним, аби зсунувся на землю й не убив холи літнини. Тоді його жінка спротивилася тому, бо — казала — мій тато й діл не рухав того каміння, не рухай і ти. Але він таки підкопав той камінь і положив його на обійстю. Тоді його жінці відняло руки й ноги й вона померла, ще нестара літами. При відкопуванні каменя відкрили під ним від заходу при дорозі кости, між ними щоку з барана.

Громада, що стояла кругом, зібрана вже у великом числі, притакувала однодушно й раз-у-раз докладав хтось то одне слівце, то друге.

Ми пішли докладно оглядати «заклятий камінь». На землі під мужинським плотом лежала велика кам'яна плита темно-сірого кольору з невиразними слідами якогось обрамлення або й «природними» зарисами. Її ширина випосить $4\frac{1}{2}$ пядей, довжина майже 11 пядей. Вона трохи ширша в підставі й має в противній стороні такий вигляд, що в сумерку або здалека може робити враження великої голови. На підставі є вглиблення, котрі могли бути викопані дуже примітивним заряддем. Менше-більше на середині є якісь знаки, виконані напевно людською рукою. Форма тих знаків пригадує вужа.

Що се?

Між нами були інженери, малярі й будівничі, правники, філологи і т. інші, і кожний завдав собі певно те саме питання. Почалася завзята дебата й з'явилася ріжкі теорії, почавши від крайньо скептичних («є звичайний камінь», «є якийсь граничний камінь» і т. інше). Але відки та давня пошана місцевого населення?

Стрільці почали підносити «заклятий камінь» — з великим

трудом, при помочі дружків і підставлюваного каміння. Сипалися дотепи в роді таких: «Як хто матиме ласку у Велеса, може тут легко здобути основу до висуду» ... і дійсно, небезпечно було підносити сей тягар.

Піднесений і навпростець поставлений камінь робив значно сильніше враження ніж лежачий. Ми довго уставляли таємничий камінь і робили світляні знімки. Маляр Курилас відрисував його. Вже було добре з полудня і дніна виглядала, як утомлена війною країна, коли ми опускали Підгородде.

Перед нами простигалася велика рівнина, осушене дно величавого ставища між Підгородем і Рогатином, що входило колись в систему кріпостей цього старого города. Може тут у передмістю цього города стояла при головнім шляху ся подоба Велеса — й кожний князь, що переїздив з товарами, складав йому жертву.. Се місце настроювало сильно до побожності, особливо вечорами. Як заблизьшли вогні у вербах кругом великого ставу й блудні світла почали тинятися по шуварах і мочарях, відки заглядали русалки й річні духи, що пильно дивилися на споконвічний шлях, котрий провадив берегами ставища. Так, се місце знаменно надається на відтворення всього безмежного богатства форм старослов'янської мітольгії наших батьків. Вона сильно ріжниться від грецької тим, що не мала впорядчика й будівничого, яким був Гомер. Бо будівельний матеріал тут зовсім не уступає старогрецькому, хоч і ріжниться від цього, як ріжниться тепла, морем пошматовані гречка країна від наших суцільних і безмежних степів, прадіїв і непрохідних болот. Тут людина мала більше захищу ніж на морі або в пустинях Азії. Для того тут не витворилися мітольгічні великі зла та знищення. І се зasadнича ріжніця між старослов'янською мітольгією та мітольгіями, наприклад, азіяцьких народів. Які ж невинні в порівнянню з Аріманом або Шіаю наші страхи й хованці, підміни й потірчата, покутники й потопельники, олірі й вовкулаки, хмарники й інклозинки... Се напів духи, напів люді або зовсім люде. І тим пригадують воини гречські божества. А ріжниться від них (у дегомерівській спосі, бо опісля порівновати їх годі) тим, що їх злоба більш жартобливо-пустійська, ніж дійсно злобна. Ті духи не заслуговують навіть на назву «зліх» (поняття «чорта» принесено очевидно з християнством), бо що «злого» в їх «злобі». Вони сплітають гриви коням, обмотують їх уочі посторонками, сплють з виска огнем, котрий нікого не печене, мечуть камінцем, котре нікого не калічить, ходять з палицями з костомах, завдають загадки людям і навіть стають до служби у людей. Правда, часом блудний огонь заведе когось на багна, мочарі, часом заскобочить когось русалки, часом перестрашить когось якийсь дух, — зло якож те все невинне в порівнянню з принципом зла,

олицетвореним у такім Арімані, що котить урагані по пустині й засипає та задушує все, що живе, навіть трави й ростини, навіть промінчик світла. Зрештою, наша народна уява дає перед страхами цілковитий «пропуск» (перепустку) леяким людям, а саме: первакам і мизникам. Вони зовсім нічого не бояться. Так забезпечує вона рід. Благородна уява наших батьків.

А над тим усім зносяться могутні постаті зовсім інших богів. Годі називати їх «добрими», бо де нема зasadничо «зліх», там не може бути й зasadничо і «добрих». Ся друга категорія старих божеств нашого народу ріжнилася від першої своєю територіальню й всеобінимаючию могутністю в данім напрямі, або в кождім напрямі. Тут належать такі божества, як Сварог, Даждбог, Світовид, Велес. Між ними й духами («дідом»), що сидить у бузині й опікується домом, біля котрого та бузина росте, нема зasadничої ріжнниці. Є тільки велика квантитативна ріжніця. Во коли «дід» з куща бузини пильнує одної домівки та її гаразду. Світовид глядить на всю країну, на весь світ свою чотириногічовою головою, а Велес опікується культурою всього народу. Так. Велес то перший культурний бог наших батьків у тіснійшому значенні того слова: він бог освоєної худібки, з котрої починається та культура, на якій спочиває наша. На цього слухно присягають «еси і гості» княжої доби. Він стає й родонаочальником духових творців народу.

Яку ж величину й оригінальність будову можна б створити з того мітольгічного матеріалу!

Але — як можна все те в'язати з підгородецьким камнем, примітивним і майже безформним?.. Зрештою — се річ фаховців сказати свое слово про таємничий камінь у Підгороддю, котрий від непам'ятних часів квітами квітчать і зеленню замають малі українські діти з волоссем, як лен, що тепер гинуть з голоду й від хоріб...»

Заситована вище замітка др. Гірняка одразу привернула увагу вчених. Кілька днів після її публікації в газеті «Діло» за 24 серпня 1917 року, число 198, з'явилася стаття Василя Карповича «Археологічне відкриття Січових Стрільців». В. Карпович звернув увагу тогочасної громадськості на особливу значимість для науки відкриття «Заклятого Каменя» в Підгородді, навів численні паралелі в колі вже відомих нам'яток подібного типу: «... В освітленню цих анальгій виступає виразніше значення каміння з Підгороддя. Найближчу з ним анальгію виказує передовсім величезний камінь з Заздрости, який має на собі також знаки вужевого виду, виколаний був разом з кістями баранів і стояв колись також на багністім місці. Близький ім є також камінь зі Звенигороду. Фігура з Лопушни, Гусятине російського і зі Збруча належать вже до більш образованої групи, мабуть, молодшої. У всіх разом вдаєє, що найшлися вони в найближчій околиці Теребовлі, Зве-

нігіорода, Рогатина і Гусятина, отже, в найдавніших центрах культурних прикарпатської України. І се також доказує їх відвічну давнину. З огляду на знаки-письма найінтересніший є камінь-бaba з Заздрості і якраз відкритий в Підгороддю. Знаки першого звісі є вже з публікованих рисунків — конче треба дослідити їх ще на камені в Підгороддю. Тільки тоді буде можна щось певніше сказати про нього, бо все, що ми тут навели, має підставу лиш під тим услів'ям, коли наведені дані справді так представляються, як се читаємо у «Вістнику», де получена ще фотографічна знимка, на жаль зроблена з менш характерного боку фігури. Найліші було би при добрій фотографічній знимці опублікувати точні рисункові знимки, передовсім згаданих знаків. Здійснення цього ждемо нетерпільно».

Здійсненю нових археологічно-краєзнавчих розвідок до «Заклятого Каменя» перешкодила українсько-польська війна. Що сталося далі з отаманом др. Гірняком, не знаємо. Знаємо лише, що після 1917 року статей за його підписом не було. Останні письмові згадки про «Заклятий Камінь» помістив Василь Карпович Януш у своєму фундаментальному каталогі старожитностей, видрукованій у Львові у 1918 році, а також др. Я. Соколовська у своїй монографії за 1928 рік.

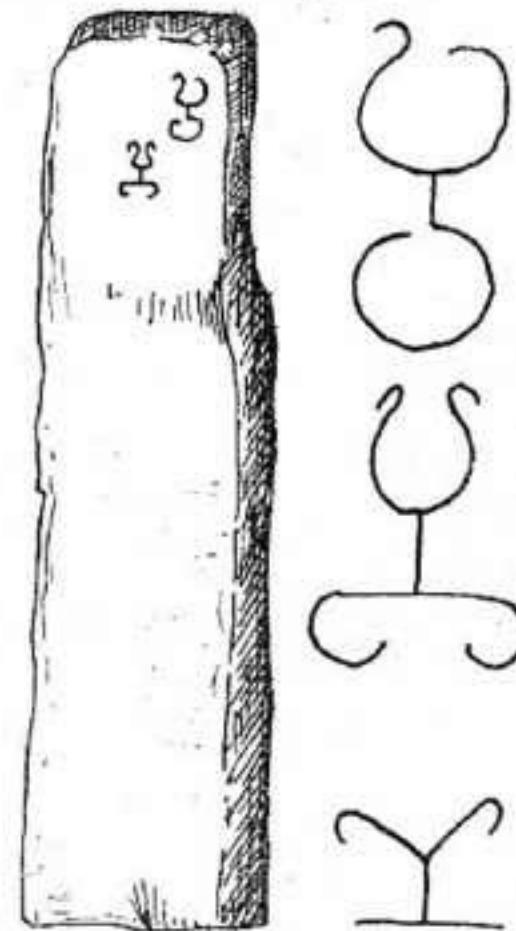
Часто згадуваний В. Карповичем та іншими дослідниками камінь-стела в Заздрості був знайдений у жовтні 1904 року біля села Заздрість Теребовлянського повіту. По боках плити-стели знаходилося три знаки: два — попереду, а один — збоку. В довжину стела мала 5,05 м, з ширшого кінця 1,21 м, а з протилежного 1 м. Товщина її в різних місцях була різна, від 18 до 100 см. У верхній частині поверхня була старанно обтесана і зашліфована. На цьому місці знаходилося три тамговидні знаки: два — у вигляді кола з вилковидною фігурою зверху, а третій мав вигляд перевернутої догори букви «К». Лінії врізного рельєфу у перерізі були півкруглі і заглиблені на 0,5—1,0 см. Висота вилковидних знаків — 24,05 см, 40 см, а К-подібного — всього 6,05 см.

На тому місці, де була викопана стела, знайдено чотири уламки посуду, виготовленого на гончарному кругі, і кістки двох баранів. В. Деметрікевич вважав, що розглядувана стела належить до групи «кам'яних баб», а висічені на ній знаки подібні на старотюркські тамги.

У стелі із с. Заздрості, справді, багато спільніх рис з сарматськими антропоморфними каменями, на яких вибиті великі поєдинкові тамги, так само акуратно і глибоко врізані. Наприклад, подібні знаки висотою 24 см до 45 см вибиті на добре зашліфованому попередньо наверші кам'яної стели із Топкани в Північній Молдавії, яка датується II-III ст. нашої ери.

Для датування стели з Заздрості ми використали тамговидні

двочлени зі знаками боспорських царів, оскільки серед них були вихідці із сарматської знаті. Так, Савромат II, а також Рескурпіорд III (175—211 рр.) мали знак, на якому верхня іменна частина мала вигляд типової сарматської тамги — кола з вилковидною фігурою і завитками на кінцях. Ідентичні знаки ми бачимо і на стелі із Заздрості. Незначна відмінність полягає лише у тому, що знаки Савромата II, а також Рескурпіорда III в нижній частині мають т. зв. триденс — тризубець, який в ті часи серед сарматів означав приналежність до правлячої на той час царської династії. Верхня частина триденса, яка символізувала ім'я володаря, на знаках Савромата II — Рескурпіорда III ідентична зображенням на стелі із села Заздрість, що дає підстави датувати її рубежем або першими десятиліттями III ст. нашої ери.



Сарматські знаки на стелі із с. Заздрість (Тернопільщина)

В цей час на Західному Поділлі, за даними Плінія Старшого, кочувало сарматське плем'я аорсів, які карбували навіть свою

монету. На ній, поряд з профілем Ісменея, завжди зображалася тамга — вилковидний знак, знаний нам зі стелі із Заздрості, який означав приналежність до родової знаті. Знаки на стелі із Заздрості, судячи з усього, міг вибити один з ватажків сарматських племен — споріднений з династіями Боспору, або їх воєнний союзник.

Одна кам'яна фігура стояла на давньому кургані біля села Більче Золоте Борщівського повіту. В 1879 році археолог А. Кон, розкопуючи цей курган, лишив коротеньку згадку про цю фігуру: «...Була то, в тому часі вже повалена на землю, фігура дівчини висотою 2,05 м; при розкопках не знайдено нічого, що би вказувало на спеціальне насипання кургану для тоді фігури, з підстави чи основи якої походять поруч лежачі кам'яні брили». В сусідньому селі Бабинці в 1877 році інший археолог А. Кіркор в урочищі званому «За бабов» бачив штучно витесану кам'яну фігуру, «яка скоріше нагадувала постати звіряті, ніж людську». Що сталося далі з обома тими фігурами — невідомо.

Повнішу інформацію маємо про ще одну західноподільську кам'яну Бабу, яка знаходилася біля с. Добропілля Бучацького повіту. Вона стояла на найвищому в тій околиці пагорбі і вперше згадується у втраченому на сьогодні рукописі першої половини XVIII ст. С. Коритка «Про Червону Русь». Одна з легенд, яку тоді переповіли С. Кориткові, тлумачить що кам'яну Бабу як «добру і зичливу богиню». На жаль, це божище чекала сумна доля подібних до неї пам'яток. Місцеві люди довший час вибиралі землю з-під пагорба, на якому вона стояла, і одного разу, пише А. Шнайдер у вищезгаданій праці, «...в час великої зливи підірвалася під нею земля і разом з Бабою зсунулася на діл. Покришена на уламки лежала там ще в XVII ст. В час облоги Бучача турками в 1672 році в тому місці був закладений турецький обоз і залишки розбитої Баби використовували за якіс знияддя тортур. Відтоді невідомо, де поділляся ті рештки. Кілька років пізніше в тому місці звільнені з турецької неволі люди заклали село Добропілля».

Варто згадати ще одну пам'ятку паганства, знайдену в сусідньому з Добропіллям селі Пиляви. За свідченням очевидців, «...то не була правдива Баба», а якесь грубо витесане з каменю божество у вигляді звіра, яке місцевий люд називав «Медьюм». За переказами, той ідол ѹраз перемінювався з людської постаті на звірячу — підмежу і споживав багато меду, який йому в офіру складали селяни, а за кожне непослушенство грозив величезною палицею, яку тримав у правій руці. Ще за давнішими переказами, які записав А. Шнайдер, «той злосливий медвідъ, коли був невдоволений піднесеними йому живностями, вдаряв своєю палицею по хмарах, розбивав їх, з чого поставала величезна злива і градо-

бійця, яка нищила посіви і сінокоси... В часі запровадження християнства, той болван пав першою жертвою фанатичного ищущія подібних пам'яток в тій околиці. Його було кинуто до русла Стрипи, яка кілька віків пізніше вимутила його на поля, де пізніше розташоване село Медведівці. Невідомо, що з ним сталося пізніше», — записав у 1876 році в другому томі своєї Краєзнавчої Енциклопедії А. Шнайдер (дізнатися, звідки А. Шнайдер робив виліски про цю Бабу, можна в Кракові в бібліотеці на Вавелі, де зберігаються основні зшитки його зошитів і польових заміток, які через нестачу грошей так і не були опубліковані). Незначна частина рукописів А. Шнайдера зберігається також у Львові у відділі рукописів бібліотеки АН України ім. В. Стефаника: «Фонд Чоловського — № 611/1 «Краєзнавчі замітки Шнайдера».

Чимало кам'яних божищ відомо і на Прикарпатті, зокрема на Покутті, де вони найдовше простояли і були описані краєзнавцями.

Найбільшу увагу привертали два божища. Одне з них знаходилося в Хотимири поблизу городища біля гори Триголоватки. Воно стояло на вершечку скельстої гори, званої «Дівка». Мало вигляд кам'яного стовпа з ледь наміченими обрисами дівчини, через те його во всій околиці називали не інакше як «Дівкою».

Галицькому археологові і краєзнавцю, приятелеві А. Шнайдера А. Кіркору вдалося відшукати багатьох людей, які бачили і запам'ятали, як виглядала та фігура. У 1866 році під час вибрання каміння вона звалилася лодолу і «...лежить там і поліні, але така понівечена, що в тих кавалках ніхто не розрізнати ніякої дівочої постаті». Цікаво, що поруч є назви місцевостей, які походять, очевидно, ще з дохристиянських часів. Найближче до «Дівки» розташована гора Триголоватка з обширною печерою і ставом посередині, а на відстані чверті милі — Лиса Гора, розлоге поле біля якого підніжжя називається «Ігрище». Галицький археолог А. Грушевський відносить Триголоватку і увесь комплекс разом з божищем до кам'яного вкіу, а А. Кіркор, приєднувшись до цього, уточнює: «до перехідного етапу від епохи шліфованого каменю до раннього металу».

Другу з відомих на Покутті кам'яних фігур було знайдено у Кам'янці Великій в 1767 році під час вибирання землі в старому ставі. «Фігура та, — пише А. Кіркор, — зроблена з шутрового каменю і зовні нагадує божище у вигляді поєднаних між собою мужчини і жінки. Це божище селяни звали «Кум-Кума». Висота фігури сягає 195 см, висота голів 43 см, ширина 55 см. Довжина від голів до паска становить 44 см, знизу фігура пласко стята і має ширину 63 см, найбільша ширина обидвох постатей 86 см. Голови у них виразно заокруглені, але на них не видно ні очей, ні носа, ні інших деталей лиця. Рамена високо припідніяті і, крім грубо означеніх плечей, інших частин тіла не виділено...».

На своєму первісному місці — над ставом — фігура стояла майже півстоліття, про що свідчить опис і точні дані її натурих обмірів, які зробив А. Кіркор 20 червня 1874 року під час поїздки по Покуттю (Кіркор А., 1876, с. 251—255).

В 1829 році цю фігуру з-над ставу тодішній власник Кам'янки Великої герцог Калиновський перевіз до себе на двірське подвір'я, щоб встановити перед домом на високому постаменті, аби «аж із Коломні його було видно».

Л. Калиновський замовив за великі гроші і привіз до Кам'янки десь аж з-над берегів Дністра гранітні плити і колони по 4,74 м, акуратно зашліфовані з чотирьох сторін. Вони мали стати основою під кам'яну фігуру.

А. Кіркор оглядав майже закінчений п'едестал — високе підсилене підвищення з муріваним фундаментом з шістьма плитами-сходинками. Був задум встановити на них ще ті дві колони з граніту — одну на другій, і зверху помістити те кам'яне божище. Воно мало сягати висоти (не враховуючи підсипаного підвищення і підмурівку) 14 м 58 см.

Залишається загадкою, чому цей грандіозний за задумом проект так і не був закінчений. П'едестал ще довго стояв без божища.

Про саме божище — кого воно зображало, коли і ким було вкинуте до ставу — поширювалися різні чутки. Пробували відповісти на це питання і дослідники. Так, Габріель Хохендорф вважав, що поділ божища на дві окремі фігури мав означати двох богів — Леля і Полеля. Підставою для такого ототожнення послужила інформація, записана А. Кіркором від галицьких караїмів, зокрема від рабина Леоновича, який стверджував (з якоїсь старої пергаментної книги виписав), що ще перед 1246 роком в Галичі мали знаходитися сліди божниці Леля і Полеля. Не заперечуючи самої можливості існування на той час в Галичі подібного капища, А. Кіркор цілком справедливо заперечує порівняння божища з Кам'янки з Лелем і Полелем. Лель і Полель були не брат і сестра, а два рідних брати, обидва мужчины, тоді як на фігури з Кам'янки виразно видно мужчину і жінку. «Двоїстість божища на тій фігури з далеко більшою певністю можна ототожнити з Даждбогом і Ладою, які — зауважує А. Кіркор, — у русинів завжди є в парі».

Поблизу Хотимира, вважав А. Кіркор, знаходилось ще одне кам'яне але вже триглаве божище, від якого походить назва сусідньої гори Триголоватки, а біля с. Живачева Городенківського повіту нібито стояла кам'яна фігура Сиви, або Живи.

Поганий стан божища з Кам'янки, відсутність чітко видимих рис і деталей тіла, а звідси і сумніви у «двоїстості» божества можна пояснити тим, що довколишній люд на Покутті, називаючи той

камінь «своїм богом», часто збирався до Кам'янки і зішкрабав його на різні ліки. Перестали так робити тільки після того, як божище перенесли на двірське подвір'я.

Додам: у «Календарі» С. Дунчевського за 1767 рік є згадка про те, що, ідучи Покуттям зі Станіслава до Снятиня, біля Кам'янки можна бачити кілька каменів, з яких один зображене дві особи, а інший — три хліби. Ті дві особи, як бачимо, вціліли і були описані, а про «три хліби» вже ніхто нічого не пам'ятає.

Зауважимо, що в сусідньому — Тлумацькому повіті в селі Сілець біля м. Єзуполя (за радянської влади перейменованого в Жовтень) в урочищі «Буйне» в одній з печер в 1890-их роках місцевий лісничий Філіповський знайшов дві округлі плити з твердого пісковику діаметром, приблизно, по 30 см і товщиною 12 см. На одній з них були вирізьблені обриси двох переплетених вужів або змій. Подібні плити показував Дідушицькому кілька років перед тим греко-католицький священик Синовицький, плебан із села Ямници, стверджуючи, що знайшов їх в печерах на «Буйному». На тих плитах були вирізьблені якісь фігури, в яких священик вбачав «старослов'янські руїни». Додамо до цього, що і в самих печерах на Буйному на стінах збереглися малюнки сельвет, голови звірят, змій, бика і стилізовані людські постаті.

На думку львівського археолога В. Деметрикевича, ті загадкові малюнки на скелях представляли, мабуть, якісь постаті таємничих поганських божеств. Так само і зображення на округлих плитах могли служити поганським обрядовим цілям.

На підтвердження своїх припущень В. Деметрикевич цитує записані ним від Дідушицького, який, заохочений А. Кіркором, досліджував ті печери в 1883 році, перекази місцевого люду, які, на його думку, сягають ще дохристиянських часів і тому мають велике значення.

Так, є справді історично засвідчений факт, що розташований у тій околиці Єзупіль до 1597 року називався Чешибісами, а розташоване навпроти цього села Маріуполь називалося Чортополем.

З наведеного вище можемо зробити такі висновки. По-перше: західноукраїнські кам'яні фігури на основі аналізу зовнішніх ознак та способу викуття можемо розділити на три різновиди:

а) у вигляді чотиригранного стовпа, в окремих випадках густо вкритого рельєфними зображеннями (Збрuczький ідол, ідол з Гусятина. Analogії до них з Теснівців, а також низка фігур з Середнього Підністров'я — Іванківці, Ставчани, Калюс);

б) у вигляді двох поєднаних між собою постатей (Лолушва, Кам'янка Велика. Analogія — дерев'яна скульптура з Фішерінзель);

в) значно більшого числа фігур у вигляді одноосібної поста-

ті людини, звіра або просто — стовпа менгіра (Більче-Золоте, Добропілля, Хотимир, Панківці, Знесіння, гора Шемберга, Кні-село та ін.).

По-друге: хронологічний розподіл кам'яних божищ вважаємо поки що передчасним. Без проведення археологічних розкопок на місцях знаходження кам'яних божищ, які б ствердили їх культурну і часову приналежність, жодні припущення (в тому числі і ті, в основу яких покладено стилістичний та іконографічний аналіз божищ) не будуть мати той ваги аргументації, якої б їм надали дані розкопок.

Можемо виділити два найхарактерніші місцезнаходження кам'яних божеств: на вершинах пагорбів і великих водороздільниць відрогів (переважна частина фігур) та на низьких місцевостях, навіть серед мочариськ і боліт на позначних підвищеннях (поодинокі фігури в Підгородді та Заздрості). Щодо останніх, то з певністю можна погодитися з першовідкривачами, що належать ці фігури до перших століть нашої ери і, правдоподібно, були споруджені сарматами. Стела з Заздрості, наприклад, могла виконувати роль пограничного або межового знаку між тогочасними племенами. Камінь з Підгороддя теж міг мати подібне призначення.

Заслуговує на особливу увагу той факт, що, як показало картографування кам'яних фігур, переважна більшість з них знаходиться серед надзвичайно урожайніх полів, зокрема на Поділлі і Опіллі, або ж на важливих комунікаційних (водних і сухопутних) шляхах: на місцях виходу транскарпатського шляху з Яблоницького перевалу (божища з Кам'янки Великої і Хотимира) та в районі виходу з Верещинського перевалу (фігура з-над Свічі на Стрийщині). Помітно меншає кам'яних божищ в північно-західному і західному напрямках, головно — на Розточчі. Їх тут однінці, тоді як на прилягаючих з південного сходу родючих землях Поділля і Опілля таких фігур нараховуються десятки. Звідси можемо зробити висновок, що, незважаючи на хронологічну різноманітність фігур, переважна їх більшість «тяжіє» до земель, багатих на чорноземи. Отже, вже на теоретичному рівні, виходячи лише з результатів картографічного аналізу, можемо пристати (очевидно, з певною долею ймовірності), що більша частина кам'яних божищ була викопана в середовищі місцевих землеробських культур. Якого часу були ці культури і якої етнічної приналежності, ми поки що не знаємо. Мало що протирічить припущенням, що божища, про які йдеться, були створені давніми слов'янами або ж були викуті у раніші часи, але у слов'янський період їм продовжували поклонятись і вшановувати їх жертвами. Доказом того є ряд документальних підтверджень у джерелах XIV-XVIII ст. про особливо шанобливі ставлення,

а подекуди все ще обожнення окремих кам'яних божищ місцевим людом, що могло бути лише за умови безперервної традиції сакрального почуття до кам'яних фігур, витоки якого ховаються ще в передхристиянських часах.

ЗВАВСЯ ХОРСОМ ЧИ ДАЖБОГОМ?

Одним з найвідоміших божищ язичеської епохи є Збуцький ідол, витягнутий у 1848 році з ріки Збуруч поблизу села Городинці Гусятинського повіту на Тернопільщині.

Про жодну з кам'яних фігур тих віддалених часів не написано стільки наукових і краєзнавчих праць, як про цього. Ідол викликає цікавість своєю величиною, яка перевищує усі відомі на сьогодні подібні фігури, захоплює майстерністю витіски і напрочуд вдалим, композиційно продуманим компонуванням різних зображень на чотирьох його сторонах.

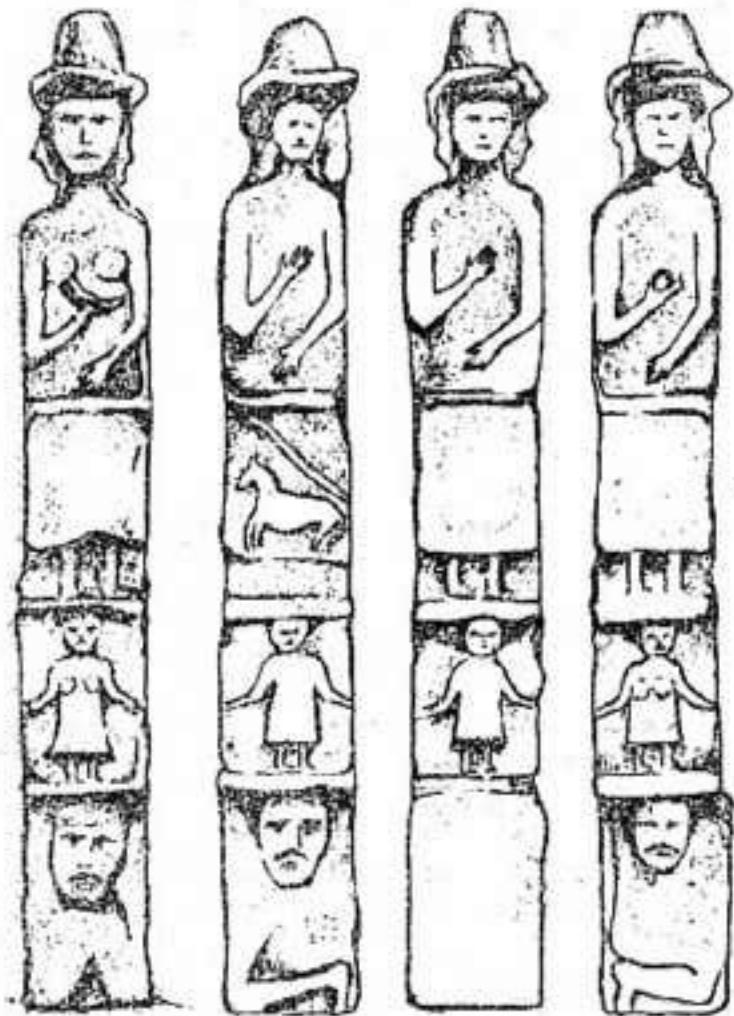
Ось уже півтора століття не втихають дискусії про те, ким і коли був зроблений Збуцький ідол, зображені він якесь божество а чи котрогось з тодішніх можновладців. Переважає думка про слов'янське походження ідола, хоча приводять вагомі аргументи ті, хто вважає його витвором тюркських народів. Єдине, у чому погоджуються всі дослідники, це — автентичність фігури. Вона дійсно була зроблена язичниками і слугувала для культових цілей.

Надзвичайно цікава, а в деяких випадках навіть у чомусь повчальна сама історія віднайдення божища, яка тісно переплелася з історичними подіями наших земель. Найбільш поширеною є наступна версія віднайдення божища.

...У серпні 1848 року в літню спеку, коли спала вода в Збуруті, пограничні стражники, йдучи правим берегом, поблизу урочища, званого «Бігла», запримітили серед річкових хвиля щось виступаюче над водою, що нагадувало шапку. Залізши у ріку і підібравши до неї, стражники переконалися, що бачена ними шапка є кам'яна і «одягнута» на такому ж кам'яному стовпі.

Про знахідку одразу сповістили у двір поміщика. За допомогою трьох пар волів кам'яного стовпа виволочили з ріки на беріг. Все ще глибока вода в річці, де відшукали стовпа, перешкоджала розгледіти, на чому він стояв. Запримічену було лише в тому місці нагромадження великих кам'яних плит, але глибина і швидка течія не дали зможи їх повитягати. Злам унизу стовпа свідчив, що нижня його частина, можливо п'єдестал, на якому він стояв, залишилась у ріці.

Поміщик М. Потоцький, до якого звернулися стражники, жив на той час у селі Кочубинці поблизу Гусятина. Будучи любителем старовини, М. Потоцький надіслав до Наукового Товариства у Krakів листа, у якому подав опис і малюнок витягнутого стоячого. Якраз у той час у Krakові будувався музей старожитностей



Збручський ідол з чотирьох сторін

воєводства, і Товариство звернулося до М. Потоцького з пропозицією, щоб той передав знайдену фігуру до його музею. М. Потоцький погодився, але з тою умовою, що у випадку непредбачених обставин, які могли б загрожувати музею, кам'яну фігуру йому повернули б назад.

Полагодивши формальності, Збручського ідола повантажили на воза і відправили до Krakова. Нині перебування його у

польському місті спричинило те, що Збручського ідола безпідставно зарахували до пам'яток польської культури, замовчуючи його українське походження. І досі у Krakівському археологічному музеї зберігається Збручський ідол з пояснювальним написом: «Світовид Збручанський, знайдений на сході Польщі». Отак!

Недостовірна звітка про те, що саме Мечислав Потоцький був першовідкривачем Збручського ідола, є досить поширеною і у наш час. Один з останніх прикладів — книжка др. Д. Я. Телегіна «Вартові тисячоліть» (Київ, 1991), де без натяку, на сумнів авторство знахідки приписується не тій людині.

Однак, існує ще одна версія про авторство віднайдення Збручського ідола. Вона нам видається більш правдивою, оскільки ґрунтуються на розповідях очевидців і учасників тих подій.

У збірнику «Пшегльонд археологічний» (Львів, 1888, IV, с. 214), у розділі «Відомості з археологічної виставки у 1885 році у Львові» автор випадково натрапив на цікаву анотацію Готфріда Осовського.

Г. Осовський пише, що пан А. Кіркор у доповіді «Про доісторичні пам'ятки Покуття і Східної Галичини», спростував загальновідомі факти, що стосуються знайдення фігури Світовида. Згідно з дотеперішніми відомостями, поданими Т. Жебравським, які той почерпнув від М. Потоцького, фігура Світовида була знайдена останнім у Збручі поблизу місця, де впадають у Збруч річки Тайна і Гнила, навпроти замчиська, розташованого на Медоборській горі в тому місці, де біля її підніжжя розлягається долина Богод, на якій лежало колись місто з такою назвою. З того виробилося переконання, що Світовид був скинутий з горизамчиська до Збруча, тому Лелевель саму ту фігуру назвав богодською.

Тим часом дослідження тих фактів, які зробив референт на місці при допомозі місцевих жителів, довело певні суперечності з дійсним станом речей. Найперше, фігура не могла бути скинута з замчиська над Богодом, бо Збруч пливне від того місця на віддалі близько 3 км. Само богодське замчисько не є старовинною пам'яткою, але просто бастионом, збудованим з каменю за часів найновішого фортифікаційного мистецтва. Що стосується самого відкриття і видобування Світовида, референт відшукав ще живих на сьогодні осіб, за допомогою яких та фігура була витягнута з води. То є п. інженер К. Беньковський і А. Брушкевич...

Далі Г. Осовський подає точні координати місця, на якому було знайдено фігуру, та умови її відкриття. Однак інформація «з других рук» задовільняла мало, оскільки помимо волі автора могла мати якісь неточності чи суперечності. І яка була радість, коли, нарешті, вдалося розшукати звіт самого А. Кіркора, в якому з найменшими подробицями подано усю цю історію. Звіт вміщено

у часописі «Клоси», т. XXIV, № 624, с. 378—379. Там читаємо:

«...Тридцять років минає від часу відкриття фігури Світовида. Протягом усього цього часу ніхто навіть не згадав ім'я людини, яка була головною постаттю у видобутті того божища зі Збруча. Вся заслуга була приписана п. Мечиславові Потоцькому, якого обезсмертив Лелевель, говорячи: «Болван видобутий горливим ста-ранням Мечислава Потоцького, який сам вмів оцінити вартість тої пам'ятки і переніс її до Krakova».

Заслуга п. Потоцького є велика і очевидна, бо він видобув фігуру, але не зі Збруча, а з Личківець; власник того села Константин Заборовський подарував їйому фігуру Світовида. Спочатку п. Потоцький заповзявся був поставити божище на Розбитій Могилі в своєму маєтку в Коцюбинчиках, але не зміг то допровадити до кінця, бо хлопи загрозили, що розіб'ють ту фігуру на кавалки; тому-то 10 лютого 1851 року Потоцький доповів Науковому Товариству в Krakovі, що готовий віддати Світовида на користь громади. Високо цінною ту заслугу, але ходить про висвітлення факту і для того повторюємо — що хтось інший, як то далі словімо, видобув Світовида зі Збруча.

п. Жебравський — посланець Наукового Товариства будучи на Поділлі спішучи і не маючи свідомого провідника, не міг докладно дослідити місцевість...

Наша виправа мала на цілі: визначити докладно місце, де знайдено божище; окреслити приблизно місце де могла стояти свята Світовида і звідки фігура могла бути скинута до Збруча, якщо була скинута...

...Врешті, піднялися на третій щит Медоборів — Гору Соколиха. Знаходиться вона між Звенигородом і Замчиськом, від другого 2777 метрів. Долина по-під ту гору зі сторони ріки називається Збігла.

Поверхня Соколихи представляє собою площину, у вигляді півколо зверненого до Збруча. Площа її близько 15 моргів. Довкола оточена одним валом. З півночі і півдня Соколиху обороняють дві потужні гордиці — Звенигород і Замчисько. З західної сторони є село Городниця, де мусило бути городище. Таким чином, Соколиха з трьох сторін була оточена твердинями, а з четвертої — зі сходу має скалистий крутий виступ оголений, що спадає до Збруча...

Свідки сказали, що з легкістю пізнають місце. Обидва спускались круткою стежкою понад ріку на долину Збігла. Так ми дійшли до бувших касарень фінансової сторожі, нині замінені на помешкання гайового (в границях Ракового Кута). Звідти вернулися тою самою дорогою, а пройшовши 617 метрів від тих касарень п. Беньковський і п. Брушкевич стали перед заломом Збруча і за-волали: тут! Був то перший залом Збруча йдучи від касарень, вже на границі зі с. Городниця. Отже, справділося, що нам оловідали:

перший залом ріки від касарні на півден... Сума фактів, які обідали ці пани привели і доказали, дозволила їм з усією сумліністю і переконанням запевнити, що саме в цьому, а не іншому місці видобуто Світовида... Соколиха була власне над місцем знахідки.

Написали протокол зі зізнань обидвох свідків... Пригадували, що кілька пар волів з лямками, за які прив'язали стовпа Світовида, його витягували на берег... В хвилі, коли воли зрушили камінь з місця, дав ся чути гук у воді, чи то з причини заповнення порожнини водою, чи внаслідок відламу нижньої частини каменя, глибоко замуленого в руслі ріки. Принайміні, так оповідав п. Беньковський, перше враження якого було, що камінь уламаний. Люд, який дуже громадився зараз окликнув, що то снятий Іван. П. Брушкевич прибув на то місце в хвилі, коли божище вже лежало на березі ріки. Чув від п. Беньковського, казав п. Брушкевич, і від людей, що як ім здалося, камінь був зламаний».

Нагадаємо, що проф. А. Петрушевич ще чверть століття перед розвідкою А. Г. Кіркора писав, що «...нижня частина Істукана, яка складала з ним одне ціле і на якій також могли знаходитися зображення, — могла лишитися у воді».

Завершуючи звіт, А. Кіркор резюмує події таким чином: «в серпні 1848 р. надстражник фінансовий п. Лящевський доповів п. Беньковському, що в Збручі видно утопленика. П. Беньковський сам пішов на місце, де замість утопленника побачив камінь у вигляді чотирикутного стовпа з округлою головою. Влізши до води, розпізнав у ньому фігуру, затим закликав з Личківець сконома Віктора Гомлявського і взявши кілька пар волів, видобув фігуру під особистим наглядом і перевіз на обістя п. Брушкевича. У Личківцях фігура лежала до 1849 року, коли власник маєтку п. Жебравський подарував її п. Потоцькому, а той перевіз її до свого села Коцюбинчик. У 1851 році фігуру забрав і перевіз до Krakova як дар для Академії наук, Т. Жебравський».

...Фальшивим є твердження Лелевеля (чого Жебравський не говорить), що божище Світовида видобуто біля устя р. Тайної і р. Гнилої біля Збруча. Так не є. Ріки ті впадають до Збруча більше як за милю від місця знайдення, нижче Личківець, між Ольхівчиком і Трибухнівцями.

...Фальшивим є твердження в приписі до моого артикулу про Світовида, що божище то знайдене «в районі Ракового Кута», або, як твердить М. Потоцький, «на ґрунті села Личківець». Берег Збруча, на який витягнуто Світовида, не належить ані до Ракового Кута, ані до Личківець, але до ґрунтів Городницьких...

На підставі вищезазначеных уривків з сумом мусимо ствердити, що «святилище» на горі Богит поблизу с. Городниця Гусятинського району відкрите у 1980-их роках експедицією

др. Б. О. Тимошука і др. І. П. Русанової, не має жодного відношення до Збруцького ідола. Місце, де той стояв, по сьогоднішній день залишається недослідженням. Невитягнуто зі Збруча продовжує залишатись нижня частина Збруцького ідола...

Перше повідомлення про відкриття Збруцького ідола помістила на початку травня 1851 року віденська газета «Вестник для Австрійської Руси» у своєму додатку до раптового листка. Це була коротенька замітка з Кракова від 23 квітня 1851 року з перевоповіданням обставин виявлення фігури. У тому ж році у «Вестнику...» було надруковано велику статтю А. Петрушевича під заголовком «Преображені ли открытий истукан в русле реки Збруча в восточній Галичині, божка Святовида или Хорса?», де автор писав, що відкритий істукан слов'янський є істукан руського Хорса або Дажьбога, божества сонця, під іменем якого воно вшановувалося колись нашими язическими предками, а не Святовида, якому поклонялися тільки західні слов'яни, і зовсім невідомого під тим іменем яко бога сонця східним руським слов'янам. На доказ свого припущення А. Петрушевич каже, що «на всій Русі немає жодного урочища названого іменем Святовида, хоч там-же знаходяться Перуня, реня (діброва), Стрибож'є, Волосослав'є, Чешибін, Молибоги, Чаробож'є і навіть Радогоша і т. д. Очевидно важко вірити тому, щоби таке славне ім'я Святовида, якщо воно тільки відоме було на Русі, могло зовсім загинути, не лишивши по собі ані найменшого сліду в історичних руських пам'ятках і народних переказах».

Сумнівним, на думку А. Петрушевича, відається і вшанування на Русі Дажьбога, а разом з тим і непричестність останнього до Збруцького ідола. Дажьбог, на думку А. Петрушевича, відомий, як зрештою і Святовид, лише західним слов'янам. При цьому А. Петрушевич посилається на З. Ходаковського, який пише, що на Русі не збереглось жодного урочища, назва якого походить б від імені Дажьбога. Натомість на Мазовії є село Дадзібоги. З усього цього А. Петрушевич робить висновок, що Збруцький ідол скоріш за все зображає Хорса — давньослов'янського бога сонця.

У своїй гіпотезі А. Петрушевич не був одинокий. Збруцького ідола не вважав за Святовида також перший його дослідник Т. Жебравський, якого Краківська Академія наук одразу ж вислали на місце знахідки «... для вияснення різних обставин відкриття і народних повір'їв про істукана».

Яке з цих припущень правдиве, навіть сьогодні встановити важко. Дуже неординарна і сама фігура Збруцького ідола, і зображення, вибиті на його поверхні.

Збруцький ідол — це чотиригранний кам'яний стовп заввишки 2,57 м, в розрізі майже квадратний (29×32 см). Поверхня його

зі всіх сторін заповнена рельєфними зображеннями. У верхній частині розміщено чотири людські постаті, по одній на кожній стороні — дві чоловічі та дві жіночі. Одна з них тримає ріг, друга — кільце. Третя зображення в сакральній позі — права рука покладена на груди, ліва на лоно. На четвертій постаті в нижній частині бачимо шаблю, припинуту до пояса, і коня.

Нижня половина, своюю чергою, розділена на дві частини, у верхньому ярусі якої на кожній грани стоять зображені людські постаті в довгому одязі без рукавів з розпростертими руками, які дотикаються одна до одної кінчиками пальців. Постаті, облітаючи стовп, творять ніби танкове коло. Двоє зображених, судячи з виразно виділених грудей — жінки.

У найнижчій частині стовпа на трьох його гранях зображені вусаті чоловіки, які стоять на колінах і підтримують на високо піднятих руках верхній ярус зображень. Одна з чотирьох граней не має ніяких зображень.

Символіку зображень на Збруцькому ідолі намагалося розгадати не одне покоління дослідників, але тлумачення їх змісту слід сприймати передовсім як можливі припущення. Наприклад, деякі вчені відзначають, що характерне розміщення рук — на лоні і на грудях, як бачимо на Збруцькому ідолі у всіх чотирьох верхніх зображеннях, є сакральною позою. Її надавали лише божествам. Низка людських фігурок, які ніби в танці тримаються за руки, представляє давньослов'янський обряд русалій, який 23 червня, у день літнього сонцестояння, молодь виконувала на честь сонячного божества. Зображення чоловіків на колінах у нижній частині Збруцького ідола теж нагадує обрядовий момент віддавання честі або виголошування молитви. Їхні благання спрямовані вгору, до зображень божества.

Різна величина фігур верхнього і середнього ярусів може свідчити про те, що вгорі зображені боги і богині, а під ними — прості люди. Боги в три з половиною рази більші за людей. Вусатий мужчина, який стоїть на колінах, — правдоподібно, Велес. Якщо розпрямити його зігнуту постать, то за величиною вона буде точно відповідати висоті божества верхнього ярусу. Іпостась Велеса тісно пов'язана з підземним світом померлих.

У 1960 році старший геолог Львівської експедиції В. Г. Юркова провела мікроскопічне дослідження проби каменю, узятого зі Збруцького ідола. Воно показало, що ідол зроблений із місцевого медоборського вапняку, бо тільки в Медоборах, через які тече Збруч, є його поклади, а найближчі є поблизу Відня і на Кавказі. Трассологічний аналіз слідів обробки Збруцького ідола і їх збереженості за свідчує, що він довгий час стояв десь під притислом (під деревом, може під дахом або в скельному схроні).

Подібні до Збруцького ідола кам'яні стовпи було знайдено і

в інших районах України: біля с. Гусятини на Поділлі та в с. Теснівцях на Київщині. Останній нагадував кам'яну бабу з чотирма лицями. Вона стояла в селі до 1856 року. Відомості про перший стовп записано зі слів полковника Новацького, члена Петербурзького Археологічного Товариства. Той ідол, за словами полковника, був без голови, майже метрової висоти і так само, як і Збрущький ідол, мав на поверхні багато малюнків, розділених на три яруси. Цікавий факт: подібний чотиригранний стовп, але з двома лицями і рогом на голові, знайдено в Гальцерлінгені (зберігається у музеї Штутгартта).

Перші відомості про божества слов'ян знаходимо у грецьких джерелах VI ст., а також у латинських пізнішого часу, з яких дізнаємося, що слов'яни поклонялися і вшановували «сляпідес паганорум» — поганські камені, але що то були за камені, ті давні джерела не уточнюють. Виняток становить хіба що детальний опис Саксом Граматиком храму бога Сварожича в Ретрі та храму Світовиді в Арконі, фундамент якого з чотирма колонами всередині і п'єдесталом для ідола розколав Карл Шухард у 1922 році.

Місцями, де стародавні слов'яни відправляли релігійні обряди, були капища (від санскритського «кап» — бог), в яких стояли божища, а також требища, де складали жертви язичницьким богам, і святилища, якими могли бути ліси, гаї або просто величезні могутні дерева, переважно дуби.

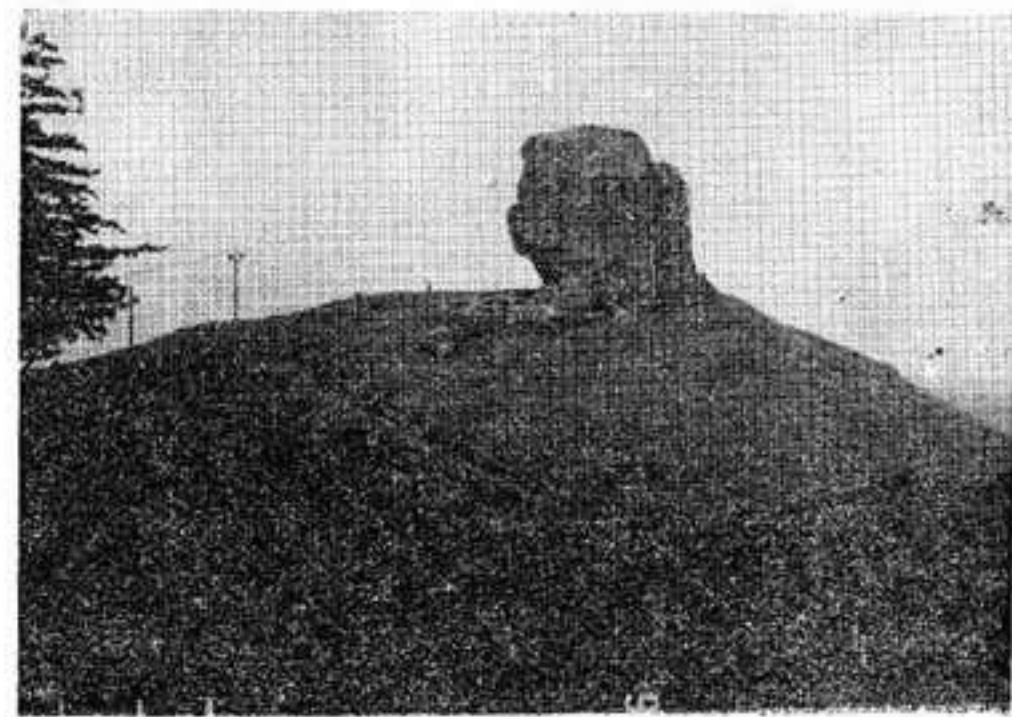
Коротенькі описи слов'янських божеств подають арабські мандрівники Х ст. Ібн-Русте та Ібн-Фадлан. Останній пише, що слов'яни мають «вітесаних з дерева богів різного виду і подоби».

На Галицькому Поділлі зручного для обробки каменю було дуже багато. З каменю, а не з дерева, яке є недовговічним, вітесували божища. Тому в східних районах України їх збереглося значно менше, ніж у західних. Язичницьких ідолів виготовляли також із дорогоцінного металу. У 1701 році при викопуванні розвідів під фундамент кафедральної дзвіниці в Чернігові було знайдено величезне божище зі срібла. За наказом гетьмана Мазепи його переплавили і зробили з цього царські врати до місцевої церкви. У «Перуна дерев'яного» — головного божества Володимирського пантеону язичницьких богів Київської Русі, згадуваного в «Повісті врем'яних літ», «голова була срібна, а вус золотий».

І самі божища, і пов'язані з ними народні легенди є неоціненим скарбом нашої національної культури. Це жива пам'ять про наших далікіх предків.

ПОЛОВЕЦЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ У ПІДКАМЕНІ

На північній околиці селища Підкамінь на вершині конусо-видного пагорба підноситься пісковиковий останець — Камінь висотою 17 м і шириною 8—10 м, з прямовисними стінами. Камінь привертає до себе увагу поселенців різних епох. Одних приваблювала можливість пристосувати його до укриття чи якогось оборонного пункту, інших — перспектива використати цей усамітнений і вражаючий своєю величиною моноліт для релігійних цілей і обрядів..



Загальний вигляд Каменя

На підніжжі Каменя та на прилеглих полях виявлено дві пізньопалеолітичні стоянки, багатошарові поселення періоду пізнього гальштату — раннього середньовіччя. (Останній представлений уламками горщиків з не високими плічками і легко відігнутими назовні вінцями, які знаходять найближчі аналогії в ранньослов'янських комплексах Ріннів — II і на пам'ятках того ж часу в межиріччі Стиру і Горині на Волині).

У XII—XIII ст. на вершині Каменя була споруджена сторожова вежа, від якої залишились пази і вруби в місцях прилягання до скель дерев'яних конструкцій забудови (Рожко М. Ф., 1981).

На майже плоскому верху Каменя знаходяться чотири викути у скелі прямокутні ниші довжиною 1,8—2,5 м, глибиною 0,4—0,6 м, орієнтовані по осі схід — захід. Дві з них розташовані одна біля одної, ще одна має по краях вижолоблену фаску для кам'яної плити-накривки. П'ята ниша з півсферичним склепінням вирубана нижче в ущелині у вигляді підбою.



Фрагмент наскельної гробниці № 2

— 82 —

Про подібні пам'ятки на західних землях України нам не відомо. Зате на півдні — в Криму і на Північному Кавказі добре відомі наскельні могильники, які розміщені на значній висоті у прямовисніх скелях. Так, поховальні ниші з могильника у верхів'ях р. Ешкакон (Північний Кавказ), так само як і в Пдкамені, мають вигляд викутих у скелі коритоподібних заглиблень довжиною 1,20—2,20 м, шириноро 0,40—0,65 і глибиною 0,15—0,35 м. Більшість вирубано підбоем під навісами. Серед інвентаря в нишах, багато в чому аналогічного салтівському, виявлено залишки мотузків, за допомогою яких, мабуть, піднімали покійників нагору (Рунич А. П., 1970, 1971, 1975).



Фрагмент спареної гробниці № 4

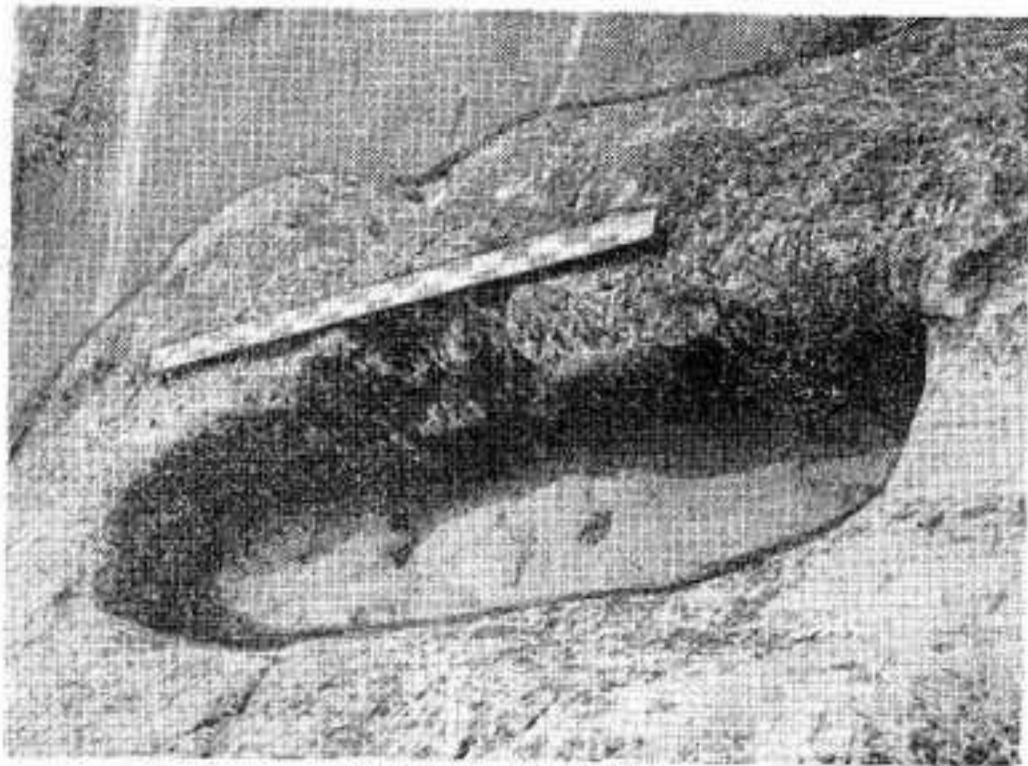
. Аналогічні за формою і розмірами ниші-гробниці, покриті плитами, характерні для поховань Ески-Кермен у Криму, де цей звичай з'явився у VIII ст, замінивши старий готський обряд поховання в земляніх склепах. За «новим» звичаєм померлих ховали у скельну могильну яму лише на короткий час, де вони знаходились до повного зотлівання трупа, після чого їх виймали і захоронювали назовсім. Цей обряд дотримався до XIII ст. На час розкопок в не пограбованих скельних нишах кістки лежали товстим ша-

6*

— 83 —

ром (до 0,40—0,50 м), без будь-якого порядку. Знайдені серед кісток окремі предмети (скроневі кільця, скляні браслети та ін.) датують комплекс VIII—Х ст.

Які причини зумовили виникнення культу, за яким належало ховати померлих високо на скелях, невідомо. Встановлено, що на Північному Кавказі на землях племен аланів, цей звичай з'явився у VII—VIII ст. Приблизно тоді ж цей звичай поширюється у Криму, але вже серед зовсім іншого за етнічним походженням населення, триває тут до XIII ст.



Наскельна гробниця № 1

Враховуючи консервативність похованальних культів, припускаємо, що поширення такого обряду на досить значній території зумовили міграції кочово-скотарського населення. І, як свідчить пам'ятка в Підкамені, пересування цих племен відбувалось також у західному напрямку і, очевидно, по найбільш зручному для сухопутних комунікацій шляху-по водорозподілу, який охоплює власне район Медоборів з Підкаменем.

Наскельний могильник в Підкамені міг функціонувати до першої половини XIII ст. У втрачених на сьогодні монастирських хроніках, що зберігалися в підкамінському костелі, була згадка що у княжі часи до Підкаменя прийшли домініканці Яцека

Одровонжа і застали тут «...поганське капище на скелях... в їх особі християнська церква звалила вівтарі поганських богів а на розвадинах побудувала з дерева святиню Пр. Богородиці» (Сокальський Б., 1885, Орлович М., 1914, Огарек З., 1939).

Можливість функціонування поганського капища та могильника у вже християнській Галицькій державі аж до XIII ст. стане вірогідною, якщо взяти до уваги повідомлення літопису, що у 1093 році галицький князь Михайло Столопк за заслуги при здобутті Болеславом II Києва виділив половцям «шмат землі на границях Червоної Русі і Поділля. Спираючись на давніші акти, на сьогодні невідомі, ряд авторів стверджували, що головна садиба половців, про переселення яких мовив літопис, знаходилася в Підкамені і його околицях. (Желінський З., 1841, Фішер В., 1913). Цікавим у цьому плані є топонім «городище» поблизу підкамінського монастиря, що вказує на існування в цьому місці оборонного пункту.

У сусідньому з Підкаменем селі Паньківцях до минулого століття стояла кам'яна фігура «...ніби дівчини в кожушку, з виступаючими персами, в ярмулці чи чепцю на голові і звисаючими руками», яку нібито перенесли сюди з Підкаменя (Шнайдер А., 1874). Опис фігури дає підстави вбачати в ній кам'яну фігуру тюркського типу (кожушок, чепець на голові), подібну до фігур з надчорноморських степів.

Серед селян кам'яну фігуру дуже шанували. «Болван на грудях мав вижолоблену дірку, яка, як передавали, походила з того, що давніше молодь з навколошніх сіл, аби розпалити в собі ще більшу любовну жагу, вишкрабувала в середині болвана. Те, що зішкрабували, вживали також при різних недугах як цілющі ліки.» Ще у XVII ст. краківський каштелян Якуб Собеський у інструкції до порядників і економів ключа Золочівського і Озерянського застерігав, «...щоби забороняли підданим перигринації на Бабі біля божища». (Шнайдер А., 1874).

Отже, відповідне ставлення до поганських божиць перетривало до новітніх часів. Це свідчить про міцність і глибину шані, яку мало місцеве населення до своїх традицій, пов'язаних з пам'ятками минулого.

Поки що появлі такої неординарної пам'ятки, як наскельний могильник у Підкамені, нічим іншим, як безпосередньо присутністю в цьому районі Поділля якоїсь частини степового населення зі своїми звичаями і обрядами, пояснити не можемо.

Цікавими в цьому плані є результати недавніх розкопок у Стрию, де в культурному шарі X-XII ст. виявлено уламки 14-16 горщиків з циліндричною шийкою і горщиків, орнаментованих зубчасто-колісним штемпелем. Прототипи і генезис цих форм на місцевому матеріалі не простежуються, є чужими в карпатсь-

кому регіоні і найчастіше зустрічаються в комплексах типу Цюгуткераміки у фазі «С», яка датується XI-XII ст. разом з глиняними казанами з внутрішніми вушками. Виготовлення такого посуду привнесено у карпатський регіон і Подунав'я зі сходу кочівниками з району салтівської культури і Північного Кавказу.

У співставленні з матеріалами зі Стрия, ймовірність перебування якоїсь невеликої групи кочового населення поблизу Підкаменя чи в інших районах Галичини, стає більш правдоподібною.

ЗНЕСІННЯ — НАЙДАВНІШИЙ ПРЕДВІСНИК КНЯЖОГО ЛЬВОВА?

Канула в Лету дискусія, пав'язана нам чужою історіографією, ким і коли було засновано Львів. Ще на теоретичному рівні, без даних археології, користуючись лише скромними відомостями давніх літописів, дослідинки дійшли висновку, що місто (у буквальному розумінні цього слова — з дитинцем, підгороддям, потужною лінією оборонних укріплень) існувало на території нинішньої центральної частини Львова вже у XIII ст.

Протягом другої половини XIII ст. Львів тричі згадується у Галицько-Волинському літопису, який складався при дворі князя Данила, а згодом при дворі його племінника Володимира Васильковича. За інформативністю ці перші відомості, безперечно, скромні. Більш докладно перші десятиріччя історії міста описано в пізніших хроніках — недавно виявленому др. Я. Ісаевичем «щоденнику» Мартини Грушевського (кін. XVI ст.), а також у працях Йогана Альпінхея «Топографія міста Львова» (поч. XVII ст.) і Варфоломея Зиморовича «Потрійний Львів» (написано у 1665-1675 рр.).

Порівняння ряду тверджень Альпінхея і Зиморовича з даними невідомого їм щоденника Грушевського дозволило др. Я. Ісаевичу зробити висновок, що всі три автори описували заснування Львова на підставі більш давнього історичного джерела, яке не збереглося.

Втрачено, напевне, не тільки це джерело, але й інші, в яких мовилося про дохристиянський період історії Львова. Крім того, в окремих випадках середньовічні хроністи не завжди намагались бути об'єктивними у доборі матеріалів і оцінці певних подій минулого. Поза їх увагою, мабуть, залишилися факти, які не мали однозначної оцінки на той момент. Хроністи могли з упередженням підходити, наприклад, до повідомлень про поганські часи Львова, не надаючи уваги сумнівним легендам і переказам про язичницькі капища, ідоли і т. п. Тому, при аналізі перших писемних

звісток про Львів, мусимо враховувати: перше — втрату переважної більшості письмових джерел; друге — певний процент тенденційності давніх авторів у доборі матеріалів; третє — традиційність поглядів.

З літопису та пізніших компіляцій дізнаємося, що князь Лев, уфортифікувавши Високий Замок і укріплення на його підніжжі, зустрівся з проблемою, що через татарські набіги людність з околиці, втікаючи до замку, «...ані на взгір'ях, ані в долині не могла поміститися». З твої причини Лев наказав вирубувати в лісі долини, розташовані нижче замку, і призначив їх на майбутнє місто. Закладаючи його, «кожній народності визначив особливу дільницю».

Отже, ще до розбудови княжого Львова у центральній частині теперішнього міста існувала велика кількість людей, яка не могла розміститися на Високому Замку. Виникає питання, де ж той народ мешкав, коли ще не було міста, а долина Полтви — майбутні житлові квартали, була поросла лісом. На наш погляд, осідком, де вже не одне століття перед тим проживали ті люди, було Знесіння і Кривчиці, розташовані на північний схід від Високого Замку.

Про розташування найдавнішого Львова на Знесінні багато писали історики минулого століття. Вперше це припущення обґрунтував Іван Вагилевич. На його думку, місто «було закладене князем Данилом біля 1250 р. на місці нинішнього Знесіння. Підтверджують це руїни дерев'яного замку навпроти Замкової Гори, яка знаходитьться над Знесінням. Його сліди є ще дотепер: глибокі продовгуваті закроєння в землі від підвалин із значним ру́мовищем на східній стороні». Перше місто, на думку І. Вагилевича, було розташоване попід горами Лева і Лисою. Про це свідчили шанці (оборонні укріплення), перші з яких знаходилися від Стрільниці до вул. Пекарської, другі — біля костьолу Сакраменток, треті — біля Личаківського цвинтаря. Такі ж шанці знаходилися попри Жовківську дорогу і на Знесінні.

Далі І. Вагилевич пише, що на його думку перший Львів на Знесінні був розметаний за наказом Бурундая у 1261 році, після чого будівництво вже нового Львова (в теперішній центральній частині) було започатковано внуком князя Данила Львом Мстиславичем.

Із згаданих І. Вагилевичем шанців-укріплень до наших днів уціліло лише одне — «на Знесінням навпроти Замкової Гори». Знаходить воно біля західної огорожі Музею народної архітектури і побуту в Шевченківському гаю. Шанець, а правильніше, городище займає вершину крутосхилого пагорба, має округлу форму. Зі Звіту Львівського археолога Ореста Корчинського за 1985 рік довідуємося, що городище має розміри 33×35 м, з боків ук-

ріплене глибоким ровом і валом висотою 1,50 — 1,70 м. На відстані 16 м, паралельно першій лінії оборони, розташований ще один вал, що зберігся до висоти 1,00—1,30 м, і рів такої ж глибини. Цікавим є і те, що пагорб, на якому знаходиться городище, називається «Світовитове Поле», що безперечно вказує на дохристиянський період походження його назви.

Гіпотезу І. Вагилевича визнав за слухну і розвинув проф. І. Шараневич. Він також стояв на тому, що перша осада Львова була там, «де сьогодні село Знесіння, назване так пізніше від церкви Вознесіння. Між Знесінням і Цісарським Лісом є тераси, яри предивного вигляду, може то бути залишки окопів, валів і фос фортифікації первісного Львова, знищеної наказом Бурундая 1261 р.».

З тераси над Знесінням видно поля Белзькі. З цього місця, на думку І. Шараневича, спостерігав літописець пожежу Холма.

Відбудований після 1261 року Львів, займав, згідно з І. Шараневичем, також територію нинішнього костелу св. Войцеха. Попри цей костел проходив один з найдавніших шляхів, названий в документі за 1642 рік «Старі Дороги». Поруч — гора Лева (нині частково зруйнована), на якій ще у 1647 році лежав камінь з написом «Камінь Лева». Сліди княжого Львова на Знесінні були зруйновані, як вважав проф. І. Шараневич, каменоломнами, звідки у XIV-XVI ст. брали камінь на спорудження будівель у місті.

Перший директор Львівського архіву Карл Вільгельм Расп, маючи у своєму розпорядженні чи не усі із збережених про стародавній Львів документи, у 1870 році писав, що «...частина Старого Львова була змінена на церковний лад і одержала назву Знесіння. Сьогодні це село відділене горбами, воно переросло в нове поселення з обох боків попри дорогу на Жовкву... Знесіння — найдавніший осередок міста. Підтверджують це залишки городища з валами і ровами над Знесінням в районі Кайзервальду».

У середині минулого століття парох с. Знесіння о. Гнат Губчак з джерел, втрачених на сьогодні, писав, що «...Окопи тягнуться від Знесіння до Збоїськ, що є частиною давніх старих ровів і валів зрівняних із землею». Отже, маємо свідчення про ще одне городище на Знесінні, територія якого, на жаль, щільно забудована.

Висновок, який можна зробити з вищепереданих матеріалів, один: саме на Знесінні слід шукати першопочатків нашого міста.

На початку 1980-х років Р. С. Багрій, а у 1985 році О. М. Корчинський провадили розкопки на горі Рота поблизу церкви Вознесіння. Розкопками виявлено рештки укріплень давньоруського городища. За даними О. М. Корчинського, городище споруджено

на трапеціевидному підвищенні гори над потоком. Площадка городища 160×60 м по периметру обнесена земляним валом, сліди якого простежуються і сьогодні. На схилах, нижче 5-7 м від верхньої площини, простежуються сліди терас. У підніжжі городища з західної сторони виявлено поселення X—XIII ст.

У 1989 році на віддалі 120 м на захід від церкви Вознесіння виявлено поселення XIII—XV ст. Розкопками відкрито частину напівземлянкової споруди (котловану). Уламки посуду, зібрани в ньому, датуються серединною — другою половиною XIII ст. Розташоване поруч джерело, а також потік Знесіння — права притока р. Полтви сприяли закладенню поселення саме в цьому місці. Вздовж нижньої течії потоку проходила одна з найдавніших комунікацій Львова зі Старим Знесінням. Зі східного боку цей шлях пролягав попри гору Лева і далі повз гору Піскову виходив в район церкви Вознесіння, де розгалужувався на два стародавні шляхи: Волинський, що проходив попри східне підніжжя гори Рота і далі на північ; та Подільський, який проходив попід північні схили гори Хомсць і, перетинаючи потік Марушку, прямував до Поділля.

Ще одне поселення виявлено у 60-80 метрах на схід від вищепереданого. Воно знаходиться в урочищі «Ксьондзове поле», на півночі прилягає до бібліотеки, на заході межує з огорожею монастиря сестер чину св. Йосафата, а на сході тягнеться до роздоріжжя з якого розходиться дороги до церкви, кар'єру і цвинтаря. Розкопками стверджено існування на цьому місці забудови при наймі від XIII ст.

Таким чином, знайдено реальні підтвердження повідомленням давніх авторів про заселення Знесіння у княжі часи.

Поряд з тим не можемо ігнорувати скупі на точну інформацію, але багаті на фантазію та різні домисли повідомлення істориків, які в різний час писали про Знесіння.

Так, Антоній Шнайдер — один з найкращих краєзнавців Галичини і перший редактор часопису «Археологічні повідомлення» писав, що пагорб, на якому стоїть зараз церква, в давні часи люди називали «Бабою». За народними переказами, колись той пагорб був вищим, а на схилі стояла фігура кам'яного болвана у вигляді жінки, який селяни називали «Баба». Поряд, де сьогодні стоїть забудоване двірське Знесіння, був другий пагорб, на якому стояв другий кам'яний болван, званий «Дідом». Обидва ті болвани, як розповідає легенда, часто сварилися, з чого нераз починалась сильна буря і злива, особливо тоді, коли «Баба» плакала.

Хоча були ті болвани серед місцевого люду у великий пошани, однак у часі розбудови Знесіння їх було знищено, а остаточно довершено їх руйнацію у XVII ст. (на пагорбах, де стояли бол-

вани, в час татарських нападів кілька разів закладали шанці і обози).

З інших народних переказів, які стосуються «Баби», А. Шнейдер виділяє такий: колись тим кам'яним болванам приносили жертви — ярину з Гряди, гриби з Грибовичів, а риб постачали з Полтви. З якихось причин «Баба» не хотіла, «щоби забивали птахів» (?). У рукописі С. Коритка «Про Червону Русь» А. Шнейдер знайшов згадку, що ще в минулому (XVII — М. Б.) столітті в селі Сороках поблизу Львова жили два старезні дідугани на ім'я Сокіл і Лаба. Ці діди дали С. Коритку, як він пише, деякі пояснення щодо принесених жертв тим болванам, хоча обое вважали ті перекази за байку.

Третя кам'яна фігура знаходилася в місці, де сходилися межі сіл Знесіння, Кривчиць і Львова. Тут знаходили черепки та інші старожитності. Цього болвана було знищено, очевидно, у минулому столітті, коли з поля, на якому він стояв, видобували камінь.

Хоча кам'яні болвани на Знесінні та Кривчицях були знищенні, однак знесінські селяни навіть у XIX ст. тримали в пам'яті перекази своїх дідів про «великий пам'ятник з тесаного каменя», який стояв на Старому Окопі.

Старий Окоп, як свідчить церковна грамота з 1645 року, де описуються ерекційні поля, знаходився попри дорогу до с. Знесіння за кілька сот кроків на південний захід від жовківської дороги і східніше межував з Новим Окопом. Селяни називали той тесаний камінь «фігурою», а церковну сіножату, через яку проходив Старий Окоп, називали «Долина під фігурою».

В тих же околицях — на гостинці, що проходить зі Соколівки до Львова — «. . . недалеко від дороги серед мочариськ знаходиться якась старовинна будова чи пам'ятник... носить ознаки найвіддаленішої давнини. . . має сягати ще передхристиянських часів нашого краю», — писав у 1821 році Я. Росцишевський.

Довкола Знесіння і Високого Замку простежуємо потужний пласт старослов'янських топонімів.

Так, урочище Світовидове поле, розташоване на вершині хребта над церквою Вознесіння, своєю назвою зобов'язане західнослов'янському божеству Світовиду, описаному Саксом Грамматиком. В іншому місці — під Куликівом є гора Перунова, а біля Високого Замку на відстані 462 стопи нижче по схилу до півночі, згідно з кадастровими картами, було урочище «Карвати», співзвучне з назвою слов'янського племені «Хорвати». В північно-західній улоговині Львова в Галівському урочищі зачинаються горби Білогоши, які тягнуться на захід від Високого Замку. Цей топонім привернув увагу Зоріана Ходаковського, який у своїх листах до генерала Кропінського (1818 р.) згадує про

Білогошу під Львовом і доводить, що ця назва походить з давньослов'янської міфології, і, що можливо, в тому місці давніше існувала поганська свяตиня Бога-Білогоста або ж якесь стародавнє місто, яке одержало свою назву від того слов'янського бога.

Міфологічне трактування львівського герба запропонував у 1844 році Денис Зубрицький. «Для чого,— пише він,— князята руські вживали в гербі лева — звіра в їх краю, певно, незнаного? Як то витлумачити? — і відповідає: — Вважаю, що в постаті лева був болван слов'янський «Чорний Бог» званий. Можливо, в тому місці де зараз Львів, колись була славна святиня того божища, а від її назви пішла і назва міста, в якому вона існувала. Та святиня була, певно, на Левовій Горі — першій на схід від Замкової, повз яку проходила дорога на Знесіння».

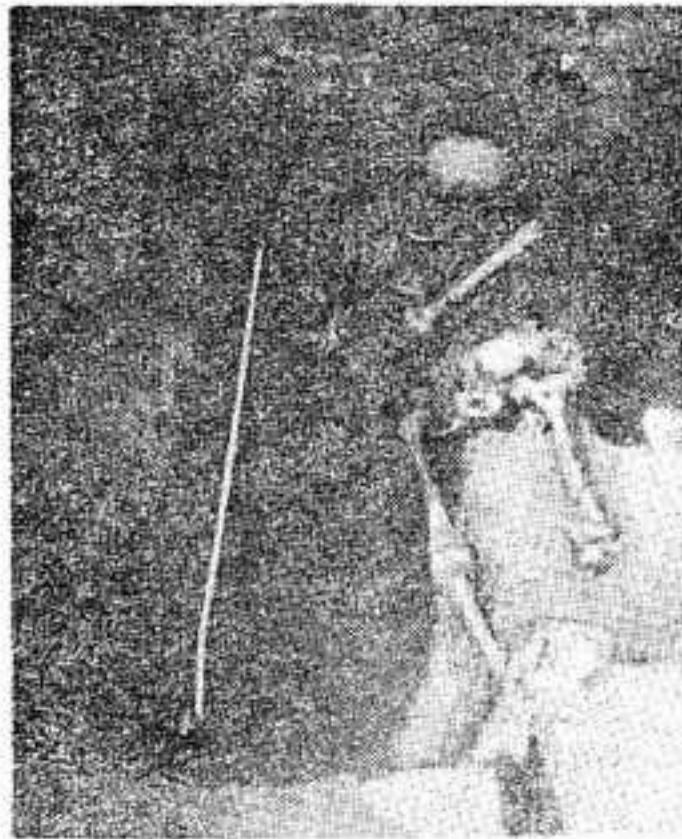
Встановити, чи справді на Левовій Горі існувало якесь капище вже, мабуть, неможливо, бо ще в минулому столітті цю гору поруйновано внаслідок видобування глини. Але для нас у цьому випадку важливо, що два таких величні історичної науки, як З. Ходаковський і Д. Зубрицький, припускали можливість існування на північних та північно-східних передмістях нинішнього Львова поганських капищ з ідолами і приводили в доказ цього наявні у їх розпорядженні матеріали.

Отже, наведені перекази підтверджують думку дослідників про те, що околиці Знесіння і Кривчиць були здавна заселені. Більше того, саме звідтам, як переказують легенди, «перенісся» Львів у його сучасну долину між Підзамчем і горою Шемберга. У 1860 р. Гнат Губчак записав від знесінських селян: «Село нашебідні хати якого нині попід борами і ярами стоять, було першою осадою міста Львова. Давні руські князі мали тут свій замок, який знаходився на другій від Замкової на схід горі, що звалася Львова Гора. А назвали її так тому, що в тих лісах на ловах було забито якогось великого лева, на якого вибралися кілька сот людей. Часто вони в тому замку пересиджували, а тоді побудували собі численні служби в ярах трохи нижче замку, а східніше — хати і стайні для княжої кінноти. І так постало тут город Львів, а пізніше в якісь війні той замок з городом був зруйнований і спалений. Тоді перенісся Львів на тамтой бік, а тут побудували село з церквою, в якій на Знесіння Господні великий празник буває, і ціле то село львів'яни прозвали Знесінням».

З третьої декади червня 1992 року експедиція Археологічної комісії НТШ у Львові за договором № 32 з парком «Знесіння» розпочала розкопки церкви св. Іллі на Кривчицях (вул. Кривчицька дорога, № 103).

Вибір саме цього місця був зумовлений двома обставинами:

по-перше, церква в Кривчицях згадується як одна з найдавніших дерев'яних церков в околицях Львова. Згідно з А. Петрушевичем церква св. Іллі Тесвітінна була збудована 1698 року, яку 1870 року розібрали (Сводная Гол.-Рус. Летопись 1600—1700. Львів, 1874). Згадка про побудову у 1870 р. мурованого Божого дому, правдоподібно, відноситься до існуючого в Кривчицях костелу. За даними шематизму Львівської єпархії в Кривчицях числився ще одна кам'яна церква св. Іллі, але без дати побудови. Тому археологічні розкопки ставили перед собою мету: встановити час



Покопання в оборонному рові дозвола вежі в Кривчицях
(розкопки 1992 року)

побудови церкви св. Іллі та встановити місце, де існувала дерев'яна церква св. Іллі, чи не була вона побудована на місці теперішньої мурованої церкви. По-друге, з січня 1992 р. на замовлення парку «Знесіння» львівські архітектурно-реставраційні майстерні інституту «Укрзахідпроектреставрація» (директор Іван Могитич) розробляють «Історико-опорний план парку «Знесіння» (М. Г. Майорчук), в якому пагорб з інішньою церквою св. Іллі

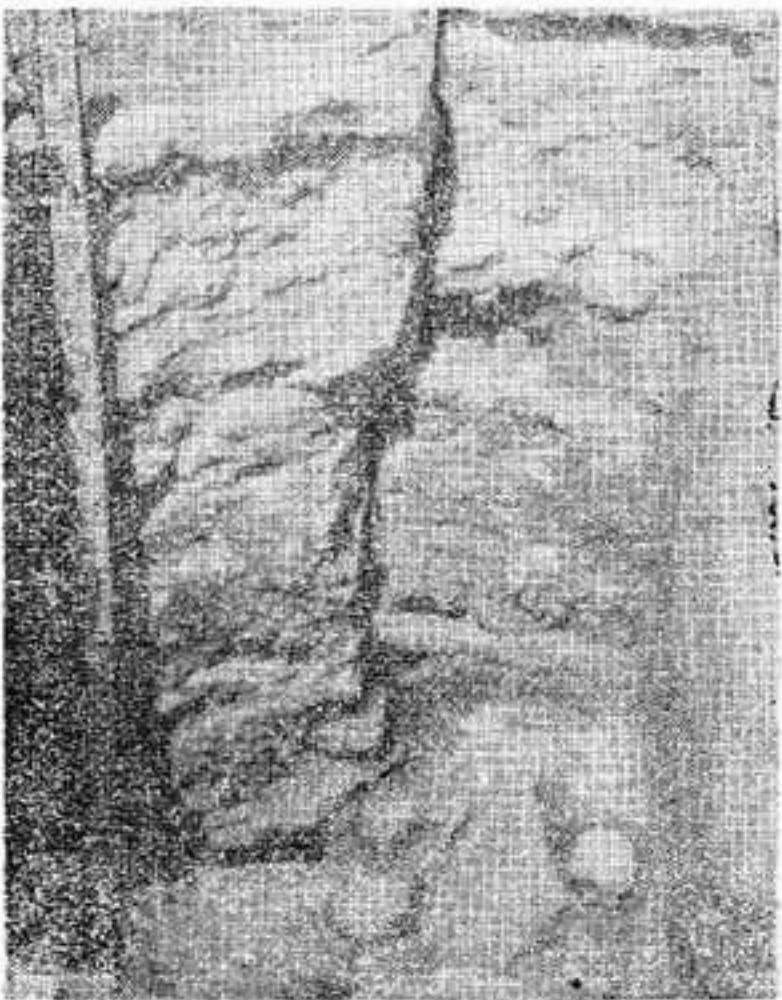
позначений як район імовірного знаходження культового фортифікаційного об'єкта княжого періоду.

У розвідковому шурфі біля південно-східного кута апсиди церкви в будівельній засипці виявлено невелику збірку цеглини, які фіксують періоди. Цеглинн розділено на чотири типи: 1 тип — баркова, товщиною 6 см, крихка з рештками вапнякового розчину. 2 тип — цегла товщиною 6,8 см з залишками світло-вохристого дрібногранульованого розчину, характерного для періоду ренесансу. 3 тип — пальчата, ясно-жовта, клінкерного випалу, пізньоготична. 4 тип — щільна, товщиною 8 см, якісного випалу, за характером зламу і вигином ложка — брускова ранньоготична кінця XIII—XIV ст.



Під шаром засипки виявлено розрізнені рештки людських скелетів, які походять, ймовірно, з існуючого тут раніше цвинтаря. Поміж кістками на різній глибині знайдено уламки посуду XIII—XVIII ст., залізне ядро 3 см в діаметрі, піж, цвяхи, багато фрагментів вітражного скла і скляніх посудин, дрібну розмінну монету — солід середини XVII ст. Трапилося кільканадцять уламків ранньоскіфської доби.

Постепність будівництва церкви,— головно стратиграфію пам'ятки можна було встановити, лише оголивши частину фундаментів споруди і співставивши періоди її кладки з заляганням шарів у розрізах бровок. Тому біля південної стіни апсиди церкви на межі стику з навою ми розбили розкоп 15 м². На глибині 2,20 м натрапили на верхній край рову, який опускався до підошви фундаменту і переходив у менший ровик завширшки назовні 40 см, в який власне покладено кам'яний мур фундаменту.



Нижня частина стін і фундаменти вежі в Криччицях
(розкопки М. Бандрівського 1992 року)

Найбільш цікавим виявилося те, що з висоти 75—80 см стіна, мурівана з постелистого каміння (ватник, пісковик), виявилася назовні отинькована «під рукавицю». Це свідчить про первіснуbu-

дівлю споруди, стіни якої, нині включені у фундамент церкви св. Іллі, колись виступали назовні.

Оглянувши оголену кладку фундаменту церкви, І. Могитич стверджив три етапи її мурування, причому два найраніші не мали нічого спільногого з церквою, що добре прослідовується по стратиграфічному перерізі (між фундаментом вівтарної частини і навою чітко прослідовується наскрізний шов стику на всю висоту, що свідчить про пізнішу прибудову вівтарної частини до нави). Можливо, такий шов наявний і в кладці стіни, для чого потрібно провести зондажі як ззовні так і в інтер'єрі церкви.

Виходячи з того, що виявлені при фундаментній стіні поховання відносяться до XVII ст. і були покладені сюди після побудови первісної кам'яної споруди, верхня хронологічна границя не виходить за межі XVII ст., а виявлені у перевідкладеному шарі кераміка XIII ст. дає нам нижню границю закладки фундаменту.

Перебудова попередньої споруди на церкву могла відбутися щойно у XVII ст. або в більш пізні часи за рахунок розбудови вівтаря. Наявність на стратиграфічному перерізі невеликого рову з оскарпованим схилом довкола первісної кам'яної споруди шестикутної в плані форми з бічною стороною 5,20 м (нинішня нава церкви), а також неглибокий II фундамент наводять нас на думку, що на початках тут могла стояти оборонна вежа, яка внаслідок якихось військових дій була зруйнована і її стіни збереглися разом з фундаментом на висоту 1,50—1,60 м. Після Її руйнації біля неї поховано виявлені нами людські кістки.

Можемо припустити, що на пізніших етапах фундаменти вежі використовують під каплицю або іншу культову споруду, скажімо, ротонду (про що свідчить 2-й будівельний період). Сталося це, правдоподібно, у XVII ст.

В подальшому з прибудовою вівтаря будеться повноцінна церква. А у 1980 р. до нави з західної сторони прибудовують бабинець. Таким чином, на сьогоднішній день маємо тридільну церкву з видовженою прибудовою з північного боку, в основі фундаментів нави якої лежать стіни більш ранньої за часом (XIII—XIV ст.) кам'яної вежі.

Вибір саме шестикутної форми для оборонної вежі в Криччицях був продиктований рядом переваг, які дає ця форма, а саме: шестикутник — найпростіша і зручна розбивка, а крім того, для зручності кладки легше мурувати прямими відрізками.

Робити вежу квадратною для даного ландшафту довкола нинішньої церкви св. Іллі було недоцільно, оскільки квадратна форма оборони добра для фланкуючого обстрілу, але має вразливі «смертні зони», які не прострілювались. Досліджуваний нами пагорб вимагав споруди для кругового обстрілу навколої території, якою могла стати лише шестикутна в плані оборонна вежа

(більша кількість кутів ускладнювала роботу, і, по суті, нічого вже не додавала).



Оборонна вежа в Кривчицях
(графічна реконструкція Романа Суліка)

Виявлена в Кривчицях давньоруська вежа не є поодинокою на наших землях, а тим більше несподіваною в околицях Львова. Цегляно-кам'яні укріплення XIII — поч. XIV ст. існували в Холмі (дитинець), вежі — в Кам'янці, Бересті, Чортоприйську, Гродні, Спасі і Белавині під Холмом. Кам'яні вежі цього часу існували також в Дрогобичі, П'ятничанах (І. Р. Могитич), а також у Львові на Високому Замку (О. О. Ратич, Р. С. Багрій). Більшість веж цього часу у Галицько-Волинському князівстві була кам'яною. Наприклад, кам'яними стінами був оточений дитинець в Холмі. Серед башт на ньому дерев'яною була лише одна, але і вона мала кам'яну основу 15 ліктів висотою.

Крім кругового обстрілу території, вежі служили також спостережними або сторожовими постами. Про вежу в Холмі літопис

прямо каже: «Вежа же среде града висока, якоже бити з нея окрест града». Відносно вежі в Гродні в літопису сказано: «Побивахуть бо со столпа того». В більшості випадків вежі мурували на відкритій місцевості у стратегічно важливих точках на підходах до якогось міста. Жодна з волинських веж не була пов'язана з міськими стінами.

Переваги високих веж для ведення кругового обстрілу очевидні. Стрільба з висоти зменшує мертві (непростилювані) простори, а також дозволяє збільшити дальість обстрілу. Ці переваги тим більше зросли з появою самостріла (арбалету).

Археологічні розкопки НТШ ствердили, що існуюча церква св. Іллі в Кривчицях побудована у XVII—XVIII ст. На її місці не було виявлено якихось слідів ранішої дерев'яної церкви, оскільки вона побудована на фортечній споруді давньоруського періоду. Отже, дерев'яну церкву св. Іллі, про яку йдеється у давніх документах, слід шукати десь в іншому місці. Враховуючи те, що у фундаментах церкви віднайдено стіни кам'яної вежі, можемо говорити про своєрідний оборонний комплекс на Кривчицях: відомий оборонний двір, висунута на краю пагорба і виявлена нами вежа-донжон та ймовірне городище на горі Івана. Усі три об'єкти потребують детального історичного та архітектурно-археологічного вивчення. Вже перші результати досліджень показали, що в систему оборони давньоруського Львова (княжого замку) були включені північно-східні передмістя, що створювало важкопрохідні заслони на підступах до Високого Замку.

Матеріали, які є в нашому розпорядженні, дають підстави стверджувати, що на Знесінні і Кривчицях до XIII ст. існувало ряд поселень, захищених добре продуманою системою оборонних укріплень (городища, вежі, сторожові пости). Однак з середини — другої половини XIII ст., коли почалися навали ординців, «знесінсько-кривчицький осередок поселень» почав підувати, а з XIV—XV ст. перетворився на звичайне село.

Р. С. Ця стаття написана в плані полеміки. Це лише намітка, що викликає до серйозної постановки проблеми. Знесіння і Кривчиці тільки привідкрили двері своїх таємниць. Розчинити їх навстіж — справа майбутніх дослідників.

ПІСЛЯМОВА

Пам'ятки старовини мають першорядне значення для кожної культури, в т. ч. української. Про те, що пам'ятки минулого слід не лише вивчати, але й охороняти (нерідко йдучи при цьому на ризик і грошові витрати), писали галицькі археологи ще в минулому столітті. Зразком глибокої турботи про збереження старожитностей може служити одна з перших в нашому краю стаття на цю тему А. Г. Кіркора під назвою «Про значення і важливість первісних пам'яток і вміному їх віднайденні», надрукована в «Пшегльонді археологічному» за 1876 рік.

«Почуття шанобливого ставлення до старожитностей,— пише А. Кіркор, — є вродженим для кожної людини. Навіть дікі люди шанують гробівці своїх праотців. Народи Азії від незапам'ятин часів мають купи каменів укладених на честь одного з предків і кожен прохожий вважає за обов'язок додати і свій камінь до тієї купи.

А в нашему краю, однак, немало стародавніх пам'яток знищено. Чому то приписати? Напевне, несвідомості...

Несвідомість дуже часто бувала причиною варварського поводження з пам'ятками. Люд наш темний, в кожному випадково викопаному горщику або урні, хоче знайти укритий скарб, а коли надія не справляється, коли замість золота і срібла знаходить тільки попіл і перепалені кості, мститься над урною і розтокає її об землю. Випадково знайдені монети спішить віддати жидові за келішок горілки.

В такий спосіб для науки втрачено дуже багато найпрекрасніших керамічних форм, дорогоцінних престарих монет і стародавніх металевих виробів.

Буває і гірше. Через несвідомість нищаться ще дорожчі пам'ятки. Маю приклад про випадок, як при знайденні кам'яного язичницького ідола потовкли його в кавалки і господар вжив того матеріалу до свого п'єза. Так само і уніатський капелан здер з кам'яного т. зв. скринькового гробу 11 тис. до н. е. верхню плиту і вжив її на пам'ятник своему померлому колезі. Знаю, як селяни натрапили випадково на такий самий кам'яний гріб, видобули з нього всі плити і жідам на будівництво спродали. В одному величному і багатому маєтку в городі було відкрито кам'яний гріб. Економ вжив плити з нього на східці перед домом. Знаю

містечко на Львівщині, в якому на сходи і ганок вжито такі самі плити з гробів, а перед тим було знищено понад 100 гробів.

Міг би ще багато подібних сумніх прикладів привести, і не лише з переказів, а фактично бачених мною під час експедицій...

Що було причиною нищення пам'яток? Чи тільки темнота люду? Ні, причиною несвідомості нашої інтелігенції. Досвід наш вчить нас, що люди наші, як тільки їм виясніш значення пам'ятки для нашої культури у випадку коли йтиметься про рятування могил праотців, стають найзапеклішими їх оборонцями...»

ЛІТЕРАТУРА

До статті «Кам'яні ідоли на Західній Україні»

1. Антоневич В. Два загадкові пам'ятники в Рогатинському повіті // Відомості археологічні, 1921, т. VI, с. 98—100. Часопис «Земля», 1912, № 235 (пол.).
2. Антоневич В. «Кам'яна Баба в Звенигороді // Відомості numізматично-археологічні. Krakів, 1916, № 2 (пол. мов.).
3. Бандрівський М. Про сарматські знаки на стелі з Тернопільщини // Тези VIII-ої Подільської іст.-краєзн. конф. Кам'янець-Подільський, 1990, с. 32—33.
4. Бандрівський М. Поганські божища // Зоря, районна газета, Рогатин, 1990, 24 березня, № 37, с. 3.
5. Бандрівський М. Молитви до кам'яних богів // Літопис Червоної Калини, Львів, 1991, № 3, с. 57—60.
6. Брайчевський М. Ю., Довженок В. І. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы на Среднем Днестре // МИА, 1967, № 139, с. 238—262.
7. В. К. (Василь Карлович) Археологичне відкриття Січових Стрільців // Діло, Львів, 1917, 24 серпня, число 198, с. 2—3.
8. Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальная скульптура слов'ян // Археологія, К. 1989, № 1, с. 65, 74 (карта).
9. Винокур І. С. Языческие названия Среднего Поднестровья // МИА, 1967, № 139, с. 136—144.
10. Довженок В. І. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье // КСИИМК, 1952, вип. 48, с. 60—66.
11. Драчук В. С. Стелла со знаками из Теребовельщины // СА, 1967, № 2, с. 243—244.
12. Дацкевич Я. Э. Трыярски. Каменные бабы причерноморских степей. Варшава, Варшава, Krakів, Гданськ, Лодзь. 1982.
13. Деметрикевич В. Кам'яні фігури т.зв. кам'яних «баб» // Повідомлення філологічного відділу Академії наук. Krakів, 1910, липень (пол. мов.).
14. Деметрикевич В. Гроти, викути в скелях Східної Галичини, під археологічним поглядом з 6-ма таблицями // Матеріали антропологічно-археологічні і етнографічні. Krakів, 1903, т. VI, с. 75 (пол. мов.).
15. Жегота Пауль. Стародавня фігура на горі Вроновських у Львові // Галицькі старожитності. Львів, 1840, с. 5—6, рис. (пол. мов.).
16. Кіркор А. Г. Про первісну Слов'янщину, міфологічні нариси, перекази, легенди, пісні // Ніка, двотижневик науковий, літературний і мистецький. Варшава, 1875, т. VII, № 1—12, с. 168—169, 174 (пол. мов.).
17. Кіркор А. Г. Поганські пам'ятки: фігури богів, звичаї поганські, історичні джерела. Покуття під поглядом археології. Дослідження А. Г. Кіркора з року 1874 // Доповіді і повідомлення з засідань історично-філософічного відділу Академії наук. Krakів. 1876, т. V, с. 248 (пол. мов.).
18. Крачевський Я. І. Мистецтво у слов'ян, зокрема у Польщі і Литві дохристиянській. Вільно, 1860, с. 228 (пол. мов.).

19. А. С. (Антоній Шнайдер). Археологічні пошуки і дослідження в Галичині останніми роками // Отгляд археологічний. Львів, 1876, т. I, с. 44—45 (пол. мов.).
20. Шнайдер А. Енциклопедія краєзнавства Галичини. Львів, 1876, т. II, «Б» (Баби) (пол. мов.).
21. Соколовська Я. Ранньоісторичні кам'яні фігури, відкриті на землях Польщі. Варшава, 1928.
22. О. Н. (Огаман Гірняк) Гей на Івана, гей на Купала // Вістник Союза відновлення України. Львів, 1917, число 157, с. 425—426.
23. Чоловський А. З минулого Єзуполя // Путівник науковий і літературний. Львів, 1889, т. 46, с. 1189 (пол. мов.).
24. Януш Б. Камінь з загадковими знаками в с. Залізності (Теребовлянського повіту) // ЗНТШ, т. 80, кн. VI, Львів, 1907, с. 243—244.
25. Януш Б. Дещо о передісторичних пам'ятках на галицькій Україні // Діло, 1907, частина 1—2.
26. Януш Б. Доісторичні пам'ятки Східної Галичини. Львів, 1918, (пол. мов.).

До статті «Збруцький ідол: нижня частина досі лежить у ріці?»

1. Вестник для Австрійской Руси. Віден, 1851, 18/30 травня, ч. № 59.
2. Кіркор А. Г. Подорож на Галицьке Поділля // Кльоси, т. XXIV, № 624, с. 378—379 (пол. мов.).
3. Петрушевич А. О каменном истукане Хорса, Даждьбога открытом в русле реки Збруча в 1851 // Литературный сборник Галицко-русской Матицы, Львів, 1885, вип. I, с. 1—3; вип. II, III, с. 77, 103—104.
4. Осовський Г. Повідомлення з археологічної виставки в 1885 році у Львові // Пішегльонд археологічний. Львів, 1888, IV, с. 213—214 (пол. мов.).
5. Гадачек К. Сайтвид. Шкіц археологічний. Krakів, 1903, с. 1—8 (пол. мов.).

До статті «Половецьке святилище у Підкамені»

1. Бандрівський М. Насельні піші біля селища Підкамінь на Бродівщині // Тези реєл. наук.-теор. конференц. 17—18 грудня 1987 р. Львів, 1987, с. 131.
2. Бандрівський М. Насельний могильник періоду раннього середньовіччя в Підкамені // Історія релігій в Україні. Київ-Львів, 1992, с. 5—6.
3. Бароч С. Діяльність клавітору оо. Домініканів у Підкамені. Тернопіль, 1870 (пол. мов.).
4. Жукевич К. Діяния чудотворного образу Марії в костелі оо. Домініканів в Підкамені. Krakів, 1907, с. 78 (пол. мов.).
5. Зелінський З. Підкамінь, містечко в обводі Золочівського // Львів'яни. Львів, 1841, с. 84—86, 114—116 (пол. мов.).
6. Коритко С. Історичні фрагменти Червоної Русі (рукопис першої половини XVIII ст.) — цит. за: Шнайдер А. Енциклопедія краєзнавства Галичини. Львів, 1876, т. II, с. 18 (пол. мов.).
7. Кон А. Стояні фігури в руських степах і в Галичині, звані «кам'яними бабами». Віден, 1879, с. 112 (пол. мов.).

8. Кон А., Мехліс С. Матеріали до стародавньої історії Східної Європи. Відень, 1879, т. II, с. 196 (нім. мов.).
9. Сокальський Б. Географічно-історичний нарис Золочівського шкільного округу. Золочів, 1885, с. 290 (пол. мов.).
10. Орлович М. Ілюстрований путівник по Галичині, Буковині, Служку, Ораві і Шльониску Щепанськім. Львів, 1914, с. 98 (пол. мов.).
11. Огарек З. Підкамінь, Бродівського повіту. Львів, 1939, с. 53 (пол. мов.).

До статті «Знесіння — найдавніший предвісник княжого Львова?»

1. Топографія міста Львова. Архів міський, III, A, 224 — пит. за: Пам'ятник львівський. Львів, 1816, т. I, с. 3—14 (пол. переклад).
2. Пивоцький М. Історія міста Львова. Львів, 1833.
3. Чоловський О. Львів за руських часів. Львів, 1891, с. 11—12 (пол. мов.).
4. Вагилевич І. Початки Львова // Родинне коло. Львів, 1860, с. 111 (пол. мов.).
5. Шараневич І. Стародавній Львів (1250—1350). Львів, 1861, с. 16—18, карта (пол. мов.).
6. Шараневич І. Геогр.-істор. статті. Львів, 1875, с. 11.
7. Шараневич І. Стародавні галицькі городи, ч. II. Стародавній Львів (від року 1250—1350). Львів, 1861, с. 18, примітка № 47.
8. Шараневич І. Указания в писанных источниках о особенно в документах и актах до археологических исследований // Литературный сборник Гал.-Русской матицы, Львів, 1885, вип. IV, с. 209.
9. Расп Карл Вільгельм. Про історію міста Львова. Відень, 1870, с. 3 (нім. мов.).
10. Губчак Гнат. Кілька слів з приводу назви села Знесіння. Львів, 1861, с. II.
11. Корчинський О. М. Звіт про археологічні дослідження 1985 року // Архів відділу археології ІСН АН України, с. 12, рис. 15.
12. Бандрівський М. С. Звіт про археологічні дослідження у 1989 р. // Архів ІА АН України, с. 2—4.
13. Шайдер А. Енциклопедія краєзнавства Галичини. Львів, 1876, т. II, с. 15—16 (пол. мов.).
14. Розцишевський Я. Повідомлення про місцезнаходження стародавніх пам'яток в нашому краю в Галичині // Часопис народної книгозбірні ім. Осолінських, Львів, 1828, т. IV, с. 85—87 (пол. мов.).
15. Бібліотека Варшавська. 1866, т. II, с. 180 (пол. мов.).
16. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів, 1844, с. 78 (пол. мов.).

З МІСТ

— А міг-би стати галицьким Шліманом	5
— Іван Вагилевич про наскечний рунічний напис в Карпатах	7
— Кому поклонялись перші будівничі фортеці Тустань	13
— Уріцьке святилище: крок до пізнання	18
— Спящне зодото згіфірів	30
— Писаний Камінь	40
— Чи стоян відбилася на камені?	49
— Кам'яні ідоли на Західній Україні	53
— Звався Хоросом чи Даждбогом?	73
— Полопецьке святилище у Підкамені	81
— Знесіння — найдавніший предвісник княжого Львова	86
— Післамова	98

БАНДРІВСЬКИЙ
Микола Стефанович

С В А Р О Ж І Л И К И

Львів «ЛОГОС»

Редактор *O. B. Жданова*

Художній редактор *B. I. Сава*

Технічний редактор *B. A. Гарбузюк*

Здано до складання 20.10.92 р. Підписано до друку 22.12.92 р.
Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна.
Друк високий. Умовн. друк. арк. б. Умовн. фарбо-вілб. 7. Тираж
1000 пр. Зам. № 1301. Ціна договірна.
Видавництво «Логос» Львівського музею історії релігії. 290008,
Львів, пл. Ставропігійська, 1.

Навчально-виробничі майстерні Львівського поліграфічного технікуму
290004. Львів, вул. Винниченка, 12



Автор — зав. відділом первісних релігій Львівського Музею історії релігій, секретар Археологічної комісії НТШ у Львові. Самостійно провадить археологічні розкопки з 1987 року.

Сфера зацікавлення — духовний світ давніх людей, місця культової практики — синагоги, кашпища, кам'яні «баби». На поч. 80-их роках відкрив в Українських Карпатах унікальні пам'ятки первісного мистецтва — петрогліфи (Уріч, Ростірче, Писаний Камінь та ін.). Співавтор повторного відкриття таїнних останків галицького князя Ярослава Осъмомисла в крипті собору Св. Юра у Львові.



В останні роки провадить розкопки поселень і могильників передскіфського і скіфського періодів на Західному Поділлі і Верхньому Подністров'ї. Працює над темою «Етнокультурні процеси на північно-західній периферії Скіфського Світу». Автор 19 наукових і 24 науково-популярних статей і тез у вітчизняних і зарубіжніх виданнях.